

شورای عالی حوزه علمیه خاوران

مرکز مدیریت حوزه های علمیه خاوران

تحقیق پایانی سطح دو (کارشناسی)

مدرسه علمیه نرجس خاتون (سلام الله علیها)

شهرستان اصفهان

موضوع:

جایگاه محیط زیست و راهکارهای

حفاظت از آن در اسلام

استاد راهنما:

سرکار خانم ملکوتی خواه

استاد داور:

حجت الاسلام و المسلمین حاج آقا مسعود راعی

پژوهشگر:

محبوبه معینی

بهار ۱۳۹۴

بسمه تعالی

تحقیق پایانی با موضوع :

که توسط پژوهشگر محترم سرکار خانم: محبوبه معینی

برای دریافت دانشنامه سطح دو (کارشناسی) تدوین شده است ، توسط هیأت

داوران مورد ارزیابی قرار گرفته و در تاریخ / / ۱۳۹۰ ، با کسب رتبه

پذیرفته شده است.

استاد راهنما: حجت الاسلام و المسلمین حاج آقا مسعود راعی

استاد داور:

مدرسه علمیه:

امضاء مدیر و مهر مدرسه

شورای عالی حوزه علمیه خاوران

مرکز مدیریت حوزه های علمیه خاوران

تحقیق پایانی سطح دو (کارشناسی)

مدرسه علمیه نرجس خاتون (سلام الله علیها)

شهرستان اصفهان

موضوع:

جایگاه محیط زیست و راهکارهای

حفاظت از آن در اسلام

استاد راهنما:

سرکار خانم ملکوتی خواه

استاد داور:

حجت الاسلام و المسلمین حاج آقا مسعود راعی

پژوهشگر:

محبوبه معینی

بهار ۱۳۹۴

به نام خداوند جان و خرد

منت خدای را عزوجل که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت.

دورانی دیگر در پس ایام گذشته سپری شد، در این مسیر از زمانی که چشمان به روی دنیا گشوده شد تا حال دیدگانم در پی نقش آفرینی، قلم بندگی را تجربه می نمود، خواه خود دانستیم یا ندانستیم، شاید این بود دلیل قسم خدا به قلم و آن چه می نویسد. ولی دانش با عنایت بود نه با لیاقت. عنایتی از طرف پروردگار که به همه ارزانی می شود تا ما نیز در ساحل دریای معرفت، تجربه لمس سنگریزه های معرفت را داشته باشیم و هر یک پیوسته به دنبال گمشده خویش که همان نور الهی است تا جمله جانان شویم. سجده شکر تنها سرمایه ما است که آن را بر سجاده دل می نهیم تا خدا را با جان احساس کنیم.

آفریدگارا! همه عمر مدیون الطاف بیکرانت هستم و بوسه بر دستان پر مهرت می زنم، دستانی که تجلی اش جز دستان با شهامت پدر و با لطافت مادر نیست، از تو بالاترین سرور و نیکویی را برای آن ها در هر دو سرا خواستارم.

معبودا! نجوای محبت تو، از طنین اساتیدم پیوسته به جانم می رسد و هدایت را در ظلمات شب برابیم به ارمغان می آورد، سعادت جاودانه به همه آن ها عنایت فرما.

پروردگارا! سپاس گویم وجود دوستان و همراهانم را که گویی هر یک دست یاری تو بودند، نور امید را در دل های آن ها فروزان نگه دار و کامیابشان بدار.

الهی! ما را انسان هایی قرار بده که به رسیدن تن نمی دهند، تو را می خوانند و اجازه به پایان نمی دهند. عاقبت به خیری را نصیبمان بگردان.

اگر شایسته باشد ...

تقدیم به:

خدایی که آفرید

جهان را، انسان را، عقل را، علم را، معرفت را، عشق را

و به آستان حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف)

و به کسانی که عشقشان را در وجودم دمید

گاهی بیاییم و احوالشان را بپرسیم

روح پاک پدرم که عالمانه به من آموخت تا چگونه در عرصه زندگی، ایستادگی را تجربه نمایم

و به مادرم، دریای بی کران فداکاری و عشق که وجودم برایش همه رنج بود و وجودش برایم همه مهر

و به: همسرم، اسطوره زندگیم، پناه خستگی و امید بودنم

تقدیر و تشکر

«من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق»

سپاس می گویم خداوند بزرگی را که همیشه از این بنده کوچک دست گیری کرده و از او مسئلت دارم که در بین هزاران بیراهه، گام برداشتن در راه حق و حقیقت را نصیبم گرداند.

در ابتدا از زحمات دلسوزانه مؤسس محترم حوزه علمیه نرجس خاتون (سلام الله علیها) حضرت آیت الله ناصری (دامه برکاته) کمال تقدیر و تشکر را دارم.

در ادامه از راهنمایی های سرکار خانم ناصری، مدیریت حوزه، سرکارخانم زمانی معاون پژوهش و استاد راهنمای ارجمندم سرکار خانم ملکوتی خواه سپاس و قدردانی می نمایم.

در پایان از زحمات و فداکاری عاشقانه خانواده عزیزم که در طول این سال ها با بزرگواری تمام، شرایط رشد و پیشرفت بنده ی حقیر را فراهم نموده، کمال سپاسگزاری را دارم.

چکیده

یکی از مسائل مهمی که امروزه دغدغهی فکری اندیشمندان و سیاست‌گزاران تمام کشورها شده، مسأله محیط زیست است. محیط زیست به تمامی محیطی اطلاق می‌شود که نسل انسان به طور مستقیم و غیر مستقیم به آن وابسته است و زندگی و فعالیت‌های او در ارتباط با آن قرار دارد. همین امر باعث شده که نتوان به سادگی از کنار آن گذشت، زیرا نقش طبیعت و محیط زیست در زندگی انسان بسیار حائز اهمیت است، لذا نظریات متعددی پیرامون اهمیت حفظ محیط زیست و راهکارهای آن بیان شده است.

اسلام به عنوان دینی جهان‌شمول و جامع‌نگر، مدعی است که پاسخگوی نیازهای متغیر انسان در هر عصری است و برای کلیه روابط و شئون او دارای قوانین و مقرراتی است. محیط زیست یکی از موضوعاتی است که مورد توجه آموزه‌های اسلامی است.

حفاظت از محیط زیست به معنای عدم بهره برداری یا حتی کمتر استفاده کردن از منابع طبیعت نیست، بلکه استفاده بهینه و عاقلانه از طبیعت است که همواره مورد تأکید کارشناسان بوده است. اسلام به عنوان دینی که فراسوی زمان و مکان می‌تواند نیازهای بشر را در همه اعصار پاسخ دهد، حاوی مفاهیم، تعالیم و راهکارهای کاملی درخصوص چگونگی مواجهه و هماهنگی با پدیده‌های زیست محیطی می‌باشد. در این پژوهش با استناد به آیات و روایات اسلامی با تبیین عناصر طبیعی و اهمیت و حفظ محیط زیست، جایگاه محیط زیست در اسلام روشن شده است و همچنین راهکارهایی برای حفظ محیط زیست در دو شاخه، یکی درونی که مرتبط با تحکیم باورهای انسانی است و دیگری، مرتبط با وظایف حکومت در قبال حفظ محیط زیست می‌باشد، ارائه شده است که نشان دهنده جامعیت دین مبین اسلام است که از هیچ امری در سلامت جسمی و روحی انسان و سایر موجودات فروگذار نبوده است.

واژگان کلیدی: اسلام، بحران محیط زیست، حفاظت محیط زیست، طبیعت، محیط زیست.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	۱
بخش اول: کلیات و مفاهیم	
فصل اول: کلیات تحقیق	
۱-۲. تعریف و تبیین موضوع	۵
۲-۲. اهمیت و ضرورت تحقیق	۵
۳-۱. اهداف و فواید تحقیق	۶
۴-۱. پیشینه موضوع تحقیق	۷
۵-۱. سؤالات تحقیق	۷
۶-۱. فرضیه تحقیق	۸
۷-۱. روش تحقیق	۹
۸-۱. ساختار تحقیق	۹
۹-۱. واژگان کلیدی	۹
۱۰-۱. محدودیت ها و موانع تحقیق	۱۱
فصل دوم: مفهوم شناسی	
۱-۲. مفهوم شناسی	۱۳

۱- ۱- ۲- مفهوم واژه محیط زیست.....	۱۳
۲- ۲- واژگان مرتبط.....	۱۸
۲- ۲- ۱- طبیعت.....	۱۸
۲- ۲- ۲- منابع طبیعی.....	۱۸
۲- ۲- ۳- بحران محیط زیست.....	۲۰
۲- ۲- ۴- آلودگی زیست محیطی.....	۲۱
۱- آلودگی هوا.....	۲۲
۲- آلودگی آب	۲۳
۳- آلودگی خاک	۲۳
۴- آلودگی صوتی	۲۴
۲- ۲- ۵- حفاظت محیط زیست.....	۲۵

بخش دوم: جایگاه و راهکارهای حفاظت محیط زیست در اسلام

فصل اول: جایگاه محیط زیست در اسلام

۱- ۱- تبیین عناصر متشکله محیط زیست در قرآن	۳۱
۱- ۱- ۱- باد، آیت و نشانه‌ای از آفریدگار	۳۱

- ۱- ۱- ۲. باغ و بوستان و درخت ۳۳
- ۱- ۱- ۳. زمین؛ نعمتی ناشناخته..... ۳۴
- ۱- ۱- ۴. آب، نعمتی آسمانی..... ۳۵
- ۱- ۱- ۵. گیاهان و جنگل ها، آرایه های زمین..... ۳۷
- ۱- ۲. اهمیت طبیعت و محیط زیست در اسلام..... ۳۸
- ۱- ۲- ۱. عنایت قرآن به طبیعت و تأکید بر شناخت آن..... ۳۹
- ۱- ۲- ۲. تسبیح گوی و ذی شعور بودن طبیعت..... ۴۰
- ۱- ۲- ۳. امانت دار بودن طبیعت در باب اسباب الهی..... ۴۱
- ۱- ۲- ۴. تأثیر طبیعت بر شادابی و نشاط انسان..... ۴۱
- ۱- ۲- ۵. دعوت قرآن به اندیشیدن درباره طبیعت و درس آموزی از آن..... ۴۲
- ۱- ۲- ۶. محیط زیست جلوه نعمت الهی..... ۴۵
- ۱- ۳. اهمیت حفظ محیط زیست در اسلام..... ۴۷
- ۱- ۳- ۱. توجه آموزه های دین به درختکاری، ایجاد فضای سبز و پاکسازی آب..... ۴۷
- ۱- ۳- ۲. توجه اسلام به حقوق حیوانات در راستای حفظ محیط زیست..... ۴۸
- ۱- ۳- ۳. توجه به محیط زیست به عنوان امانت در دست بشر..... ۵۲
- ۱- ۳- ۴. توجه اسلام به عوامل تخریب محیط زیست..... ۵۳
۱. سوء استفاده از مقام خلیفه الهی بشر..... ۵۴

۲. آلودگی محیط زیست پیامد اسراف..... ۵۵
۳. برهم زدن توازن محیط زیست..... ۵۵
۴. تاثیر عصیانگری انسان بر محیط زیست..... ۵۶

فصل دوم: راهکارهای حفاظت محیط زیست در اسلام

- ۱- ۲. مبانی قرآنی حفظ محیط زیست در اسلام..... ۶۰
- ۱- ۲- ۱. مبانی قرآنی اعم از آموزه های اعتقادی و اخلاقی..... ۶۰
۱. محیط زیست حق همگانی..... ۶۲
۲. محیط زیست و عناصر آن، مسخر انسان..... ۶۳
۳. خداوند مالک حقیقی محیط زیست..... ۶۶
۴. تجاوز و تعدی نسبت به محیط زیست؛ افساد در زمین..... ۶۷
۵. برهان نظم در عرصه محیط زیست..... ۶۹
۶. برهان تعادل اکولوژیک..... ۷۱
۷. خلقت تدریجی آسمان ها و زمین و وجود هدفی مشخص در آن ها..... ۷۲
۸. وجود نظام محیط و محاطی در عرصه محیط زیست..... ۷۴
۹. هدایت تکوینی عناصر محیط زیست و هدایت تشریعی انسان در عرصه محیط زیست..... ۷۶
۱۰. انسان جانشین خدا در عرصه محیط زیست..... ۷۸
- ۲- ۲ - راهکارها حفاظت از محیط زیست در آموزه های دینی..... ۸۰

۱- ۲- ۲.	راهکارهای درونی	۸۰
۱.	ارائه آموزه‌های فردی در راستای تبیین و تحکیم باورها	۸۰
۱.	تعدیل غرایز و خواسته‌های انسان	۸۰
۲.	اجتناب از ظلم	۸۱
۳.	اجتناب از ضرررسانی و اتلاف اموال عمومی	۸۲
۴.	اجتناب از اسراف	۸۲
۵.	پرهیز از فساد روی زمین	۸۳
۶.	توجه اسلام به حقوق حیوانات	۸۶
۷.	آموزه‌های حج در راستای حفظ محیط زیست	۸۷
۸.	رعایت حدود الهی	۸۹
۲.	ارائه آموزه‌های تشویقی در راستای تحکیم باورها جهت حفظ محیط زیست	۹۵
۱.	تشویق به نظافت و بهداشت فردی و عمومی	۹۵
۲.	حفظ راه‌ها، آب‌ها و اماکن عمومی	۹۶
۳.	تشویق به درختکاری و زراعت	۹۷
۴.	تشویق به فرهنگ آینده‌نگری	۹۸
۳- ۲- ۲.	راهکارهای بیرونی	۹۹
۲.	وظائف حکومت اسلامی برای حفظ محیط زیست	۱۰۰
	نتیجه‌گیری	۱۰۶

پیشنها‌ها.....۱۰۷

منابع و ماخذ.....۱۰۸

مقدمه

عصر معاصر و به طور مشخص دهه های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ را باید آغاز دوره ی بیداری و آگاهی گسترده و جهانی در زمینه ی محیط زیست دانست؛ به طوری که دیگر به هیچ وجه نمی توان مسائل زیست محیطی را نادیده گرفت.

چرا که زمانی انسان تنها ساکن زمین و جزئی از طبیعت بود ولی در این دوره خود را مالک و حاکم بر زمین می‌پندارد و راه پیشرفت و پیروزی را در غلبه و تسلط بر جهان می‌داند اگر چه این طریق، تخریب و نابودی بخش‌هایی از محیط زیست را به دنبال دارد ولیکن پس از تخریب و نابودی گسترده محیط زیست، عصر آگاهی در زمینه ی محیط زیست فرا رسیده است، سر فصل این آگاهی گسترده و جهانی، اندیشه همراهی با طبیعت و در نظر گرفتن ظرفیت‌های آن به جای غلبه و سیطره محض بر طبیعت است. نسل حاضر به دنبال رفع معضلات زیست محیطی با مدیریت و برنامه ریزی، همچنین حفاظت خردمندانه از محیط زیست می باشد.

معضلات زیست محیطی - که عمدتاً دستاورد جوامع صنعتی و رشد تکنولوژی است - با طیف گسترده ای از مسائل همراه است از انواع آلودگی ها گرفته تا تخریب مرتع، جنگل و نابود گونه های گیاهی و جانوری (به خصوص گونه های نادر و در حال انقراض) فرسایش خاک، رشد جمعیت انسانی و...؛ و این نیست مگر به علت پیوستگی و درهم تنیدگی چرخه های حیات. لذا نباید بیش از توان و ظرفیت موجود، تعادل این محیط زیست را به هم زد؛ چرا که در غیر اینصورت عواقب ناگوار و جبران ناپذیر این زیاده خواهی، افزون طلبی و فساد دامنگیر همه خواهد شد.

با اوج گیری معضلات و مباحث زیست محیطی و احساس نیاز به تقویت عوامل فرهنگی به عنوان ابزاری کارآمد، بحث های مربوط به دین و محیط زیست در محافل علمی و تخصصی مورد توجه قرار گرفت و در کنار اقدامات و حمایت های حقوقی مطرح گردید.

با نگاهی به آیات و روایات و سیره ی اهل بیت (علیه السلام) روشن می گردد که هیچ مکتبی مانند اسلام به طبیعت و محیط زیست اهمیت نداده است. از سوی دیگر، قرآن کریم در بسیاری از آیات ، انسان ها را به مطالعه طبیعت و عناصر آن فراخوانده است و اسلام بین انسان و محیط زیست، جدایی قائل نیست و آنها را مکمل یکدیگر می داند، از این رو دین اسلام کامل ترین سفارشات را برای حفاظت از محیط زیست دارد .

بنابراین با روش کتابخانه‌ای این پژوهش حاضر مشتمل بر مقدمه و دو بخش به نگارش رسیده است که در بخش اول کلیات تحقیق مطرح شده که شامل دو فصل می باشد. فصل اول کلیات طرح تحقیق که شامل ده سر فصل می باشد و فصل دوم شامل مفهوم شناسی و کلمات مرتبط می باشد. در بخش دوم که مشتمل بر دو فصل که در فصل اول شامل سه سرفصل عناصر تشکیل دهنده محیط زیست در قرآن، اهمیت طبیعت و محیط زیست از منظر اسلام و در ادامه اهمیت حفظ محیط زیست در اسلام می باشد. در فصل دوم نیز شامل دو سرفصل می باشد که مبانی قرآنی حفاظت محیط زیست به عنوان مقدمه‌ای برای ارائه راهکارهای آموزه‌های دین مبین اسلام بیان می شود و در ادامه، راهکارهای حمایت محیط زیست از دیدگاه آیین آسمانی اسلام تبیین می گردد.

بخش اول: کلیات و مفاهیم

فصل اول: کلیات تحقیق

فصل دوم: مفهوم شناسی

فصل اول: کلیات تحقیق

۱- ۱. تعریف و تبیین موضوع

- ۲- ۱. اهمیت و ضرورت تحقیق
- ۳- ۱. اهداف و فواید تحقیق
- ۴- ۱. پیشینه موضوع تحقیق
- ۵- ۱. سوالات تحقیق
- ۶- ۱. فرضیه تحقیق
- ۷- ۱. روش تحقیق
- ۸- ۱. ساختار تحقیق
- ۹- ۱. کلید واژه ها
- ۱۰- ۱. محدودیتها و موانع تحقیق

۱-۱= تعریف و تبیین موضوع

محیط زیست به تمامی محیطی اطلاق می شود که نسل انسان به طور مستقیم و غیر مستقیم به آن وابسته است و زندگی و فعالیت های او در ارتباط با آن قرار دارد. محیط زیست به عنوان مسأله جدی در عصر حاضر دغدغه‌ی اندیشمندان و سیاست‌گزاران تمام کشورها است. نظریات متعددی راجع به ضرورت و اهمیت حفظ محیط زیست بیان شده است، اما آن چه این تحقیق به دنبال آن است ناظر به

جایگاه محیط زیست و راهکارهای حفظ آن می باشد؛ بنابراین آن چه در این تحقیق معلوم می باشد، تعریف و قلمرو محیط زیست و کارکرد نقش حیاتی آن در زندگی بشر است و آن چه نیاز به بررسی دارد، تبیین جایگاه و نحوه ی حفظ آن از منظر آموزه های اسلام می باشد.

متغیر تأثیر پذیر در این تحقیق، محیط زیست و حفظ آن و متغیر تأثیر گذار، آموزه های اسلام در این رابطه می باشد. مطلوب این پژوهش یکی، تبیین اهمیت و نگاه گسترده اسلام به محیط زیست و حفظ آن می باشد، آن هم اسلام هزار و چهارصد سال پیش، زمانی که مسأله محیط زیست اهمیت چندانی نداشته است و اکنون مسأله ساز شده است و دیگر آن که آموزه های اسلامی راه های موثر بر حفظ محیط زیست را دارا می باشد و می توان برای حفظ محیط زیست آن را در سطح جامعه علمی جهانی مطرح کرد.

۲-۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

توجه به محیط زیست از امور مهم در زندگی نسل بشر است که نمی توان به سادگی از کنار آن گذشت، چرا که طبیعت طبق تعالیم اسلامی از آیات الهی است که تفکر و تعقل درباره ی عناصر و ارتباط آن ها با یکدیگر، انسان را به شناخت بهتر عالم وجود و در نهایت به شناخت خالق هستی و وحدانیت او، رهنمون می کند. محیط زیست روی روان انسان اثر دارد. نقش طبیعت در نشاط و شادابی انسان اثری غیر قابل انکار دارد. محیط زیست سالم حق مسلم هر انسانی است؛ چرا که نفس کشیدن هوایی پاک، آشامیدن آب سالم و ... از ضرورت های حیاتی هر بشری است. محیط زیست پاک از نعمت های الهی برای انسان است و تبدیل آن به محیط زیست ناسالم، نتیجه تبدیل نعمت الهی است، همچنان که در آیات الهی می خوانیم:

«وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ وَ در آخر آیه، نتیجه چنین عملی را می فرماید: فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» (البقره،

از طرفی خداوند انسان را جانشین خود در روی زمین قرار داده است و می فرماید:

«إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره، آیه ۳۰)

این جانشینی ایجاب می کند او امانت را به نیکویی حفظ کند و از هر گونه تخریب و فساد مصون بدارد؛ بنابراین ضروری است با نگاه دقیق و موşkافانه و خیر خواه اسلام به این مقوله مهم و با ارزش برای حیات سالم پرداخته شود.

۳- ۱. اهداف و فواید تحقیق

محیط زیست موهبتی است که خدا به بشر ارزانی داشته است تا در تمامی دوران، با آبادانی آن همه انسان ها و موجودات زنده دیگر از آن بهره مند شوند و انسان بتواند در بستر محیطی سالم به خودسازی و خداشناسی دست یابد. از طرفی تمدن صنعتی ناشی از فعالیت های زیاده خواهانه انسان به منظور رفاه، توسعه اقتصادی و اجتماعی به منابع طبیعی آسیب رسانده و باعث تخریب آن گردیده است. در این زمینه می توان از نگرش اسلام در ارائه ی بینش صحیح در تبیین جایگاه محیط زیست و وظیفه انسان در قبال آن استفاده نمود، به منظور این که:

۱- ارزش و اهمیت محیط زیست طبق دیدگاه اسلام برای همگان آشکار شود و از اغفال و کوچک بینی مسأله جلوگیری شود.

۲- چنان چه آموزه های دینی در این زمینه به خوبی تبیین شود، درک اهمیت مسأله در وجود انسان نهادینه می شود و وجدان آن ها در این راستا هوشیار می گردد.

۳- راه کارهای دینی در این زمینه به دیگر روش های حفظ محیط زیست کمک خواهد کرد و یاری بسیار موثری در حل مشکلات زیست محیطی خواهد بود.

۴- جامعیت و تمامیت دین مبین اسلام برای همگان آشکار خواهد شد که برای همه جنبه های زندگی سعادت‌مندانه برای بشر برنامه دارد.

۴- ۱. پیشینه و موضوع تحقیق

با جستجو و تفحص در کتاب ها و مقالات متعدد که در زمینه محیط زیست به جامعه علمی عرضه شده است،، کتاب های ارزشمندی در این رابطه یافت شد که عبارتند از:

مبانی حفاظت محیط زیست در اسلام اثر صادق اصغری لقمجانی

اسلام و محیط زیست نوشته آیت الله عبدالله جوادی آملی

اسلام و محیط زیست تألیف سید محمد حسینی شیرازی و...

ولیکن این تحقیق بر آن است که با یک دیدگاه جدیدتر و دسته‌بندی متفاوتی به ابعاد مسأله بپردازد.

۵- ۱. سؤال های تحقیق

سؤال های اصلی

۱. رویکرد اسلام به محیط زیست و راهکارهای حفاظت از آن چگونه است؟

سؤال های فرعی

۱. محیط زیست به چه معنا می باشد؟

۲. عناصر تشکیل دهنده ی محیط زیست از نظر قرآن کدامند؟

۳. اهمیت طبیعت از منظر اسلام چیست؟

۴. مبانی قرآنی حفظ محیط زیست در اسلام چیست؟

۶-۱. فرضیه تحقیق

حفظ محیط زیست، پاسخ به یکی از نیازهای امروز جامعه برای داشتن حق مسلم زندگی سالم برای همگان است. تخریب محیط زیست معلول استفاده غلط از طبیعت و یکی از عوامل تضییع حقوق انسان هاست، با نگاه دقیق به متون دینی می توان دریافت که محیط زیست و توجه به سلامت آن و راه کارهایی در جهت دستیابی به محیط زیست سالم از حقوق اساسی بشر است و تخریب آن در اثر نشناختن این حقوق اساسی است. همچنین از اسلام به عنوان دینی جهان شمول و جامع نگر می توان قواعد و راه کارهایی موثر استخراج کرد و یک مکتب زیست محیطی جامع ارائه داد.

۷-۱. روش تحقیق

پژوهش حاضر به لحاظ هدف، کاربردی بوده و با توجه به تبیین، مطالب توصیفی - تحلیلی می باشد و از آن جا که شیوه گردآوری آن از طریق مراجعه به کتب و مقالات بوده، از نوع کتابخانه ای است.

۸-۱. ساختار و محدوده ی تحقیق

پژوهش حاضر مشتمل بر مقدمه و دو بخش می باشد که در بخش اول کلیات تحقیق مطرح شده که شامل دو فصل می باشد. فصل اول کلیات طرح تحقیق که شامل ده سر فصل می باشد و فصل دوم شامل مفهوم شناسی و کلمات مرتبط می باشد. در بخش دوم که مشتمل بر دو فصل که در فصل اول شامل سه سرفصل عناصر تشکیل دهنده محیط زیست در قرآن، اهمیت طبیعت و محیط زیست از منظر اسلام و در ادامه اهمیت حفظ محیط زیست در اسلام می باشد. در فصل دوم نیز شامل دو سرفصل می باشد که مبانی حفاظت محیط زیست به عنوان مقدمه ای برای ارائه راهکارهای آموزه های دین مبین

اسلام بیان می‌شود و در ادامه، راهکارهای حمایت محیط زیست از دیدگاه آیین آسمانی اسلام تبیین می‌گردد.

۹-۱. واژگان کلیدی

محیط زیست: محیط زیست، به تمامی محیطی اطلاق می‌شود که نسل انسان به طور مستقیم و غیرمستقیم به آن وابسته است و زندگی و فعالیت های او در ارتباط با آن قرار دارد. و به زبان ساده محیط زیست عبارت است از «هوا، آب، خاک، گیاه، جنگل، بیشه، مرتع، دریا، دریاچه، رودخانه، چشمه، آبزیان، حیوانات، کوه، دشت، جلگه، کویر، شهر و یا ده شامل کوچه، خیابان، ساختمان (اعم از تاریخی و عادی و کارخانه) و غیره».

حفاظت محیط زیست: حفاظت محیط زیست به هرگونه عملیاتی که برای نگهداری محیط زیست یا جلوگیری از تخریب آن صورت می‌گیرد، گفته می‌شود.

طبیعت: طبیعت، به معنای واقعی کلمه، معادل جهان یا عالم طبیعی، فیزیکی و مادی است. طبیعت در حالت کلی، به پدیده جهان فیزیکی و همچنین زندگی اشاره دارد؛ و همچنین اندازه آن از ذرات زیر اتمی تا خود گیتی متغیر است. همچنین طبیعت به حوزه کلی انواع متنوع گیاهان و حیوانات زنده و گاهی اوقات نیز به فرآیندهای مرتبط با اشیای بی‌جان باز می‌گردد.

بحران: بحران پیشامدی است که به صورت ناگهانی و گاهی فزاینده رخ می‌دهد و به وضعیتی خطرناک و ناپایدار برای فرد، گروه و یا جامعه می‌انجامد. بحران باعث بوجود آمدن شرایطی می‌شود که برای برطرف کردن آن نیاز به اقدامات اساسی و فوق‌العاده است. بحران‌ها بر حسب نوع و شدت متفاوتند. بحران یک فشارزایی بزرگ و ویژه است که باعث در هم شکسته شدن انگاره‌های متعارف و واکنش‌های گسترده می‌شود و آسیب‌ها، تهدیدها، خطرهای و نیازهای تازه‌ای به وجود می‌آورد.

اسلام: اسلام اعم از قرآن و سایر آموزه‌های دینی مشتمل بر گزاره‌هایی توصیفی از طبیعت و دستوری نسبت به رابطه انسان با طبیعت است که از مجموع آنها می‌توان به قواعد اخلاقی و حقوقی مورد نظر در زمینه‌ی محیط زیست طبیعی و انسانی دست یافت.

۱۰-۱. محدودیت‌ها و موانع تحقیق

این تحقیق نیز به نوبه خود مانند تحقیق‌های دیگر با مشکلات و موانعی همراه بوده است که برخی از آن‌ها عبارتند از:

- ۱- با توجه به این که موضوع مورد نظر از اهمیت و گستردگی بالا برخوردار است و نیاز به مطالعه کتاب‌ها و مقاله‌های گوناگون می‌باشد لکن در کتابخانه‌های شهرستان منابع تخصصی در این زمینه یافت نشد و لازم بود به کتابخانه‌های تخصصی استان مراجعه شود.
- ۲- جهت بررسی همه‌جانبه موضوع نیاز به مطالعه منابع بیشتری بود که متأسفانه بیشتر منابع از مطالب تکراری برخوردار بودند.
- ۳- قوانین و محدودیت کتابخانه‌ای مانند ندادن بیش از سه جلد در هر مراجعه، که با توجه به بعد مسافت تا محل سکونت مشقاتی را در پی داشت.

فصل دوم: مفهوم شناسی

۱ ۲-۱. محیط زیست و انواع آن

۲ ۲-۲. واژگان مرتبط

در بحث مفهوم‌شناسی آشنایی با واژگان اصلی تحقیق علاوه بر آن که بسیاری از مجهولات اولیه را برای پژوهشگر مرتفع می‌کند، راه را برای انتخاب مسیر مناسب تحقیقاتی هموار می‌سازد. با توجه به

رویکرد هدفمندی این تحقیق، این فصل به تبیین مفهوم محیط زیست و واژگان مرتبط با آن می پردازد.

۱-۲. مفهوم شناسی

۱-۲-۱. محیط زیست و انواع آن

واژه «محیط زیست» مرکب از دو کلمه محیط و زیست است؛ که «محیط» واژه‌ای عربی^۱ و «زیست» که واژه‌ای فارسی است. «محیط» از نظر لغوی، اسم فاعل از باب افعال و به معنای مکان و اوضاع واحوال آمده است و آنچه که شخص یا چیزی را احاطه کرده و منشأ تغییر و تحول می‌باشد و به عبارتی محیط فراگیرنده و جای زندگی آدمی است.^۲ واژه «زیست» به معنای زندگی و حیات و زیستن نیز آمده است.^۳

درباره‌ی محیط زیست تعریف‌های بسیاری ذکر شده است که به اهم آن‌ها پرداخته می‌شود.

محیط زیست، به تمامی محیطی اطلاق می‌شود که نسل انسان به طور مستقیم و غیرمستقیم به آن وابسته است و زندگی و فعالیت های او در ارتباط با آن قرار دارد.^۴ و به زبان ساده محیط زیست عبارت است از «هوا، آب، خاک، گیاه، جنگل، بیشه، مرتع، دریا، دریاچه، رودخانه، چشمه، آبریزان،

۱. با عنوان محیط زیست کتابی تحت عنوان فقه البیئه «فقه محیط زیست» توسط آیت الله العظمی سیدمحمدشیرازی (ره) نیز تدوین شد که ایشان می‌نویسند: «بدین سان، محیط زیست، مجموعه‌ای است هماهنگ و دربرگیرنده دانش‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و ... که انسان توانسته است به آنها دست یابد ... این مفهوم به معنای عام آن، محیط زیست ژنتیکی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و طبیعی را دربر می‌گیرد.

۲. مصطفی حسینی دشتی، معارف و معاریف، ج ۹، قم: دانش، ۱۳۸۹، ص ۲۱۹.

۳. همان، ج ۵، ص ۳۹.

۴. میرعظیم قوام، حمایت کیفری از محیط زیست، تهران: انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۵، ص ۳.

حیوانات، کوه، دشت، جلگه، کویر، شهر و یا ده شامل کوچه، خیابان، ساختمان (اعم از تاریخی و عادی و کارخانه) و غیره.^۱

همچنین در تعریف محیط زیست آمده است که «محیط زیست عبارت است از محیطی که فرایند حیات را فراگرفته و باهم کنش دارند. محیط زیست، از طبیعت، جوامع انسانی و نیز فضاهایی که با فکر و به دست انسان ساخته شده اند تشکیل یافته است و کل فضای زیستی کره زمین، یعنی زیست کره (بیوسفیر)، را فرا می گیرد.»^۲

با توجه به تعریف حقوقی و نسبتاً جامع مورد استفاده در کنوانسیون مسئولیت مدنی خسارات ناشی از اعمال خطرناک در محیط زیست، مصوب شورای اروپا، محیط زیست به طور کلی شامل موارد زیر می شود:^۳

- منابع طبیعی اعم از تجدیدپذیر و غیر قابل تجدید، مانند: هوا، آب، خاک و کلیه جانوران و گیاهان و تأثیر متقابل این عوامل بر یکدیگر.

- اموال و دارایی هایی که جزء میراث فرهنگی می باشند.

- مناظر و چشم اندازهای ویژه.

مفهوم محیط زیست یا از علوم طبیعی نشأت می گیرد و یا از علوم معماری و شهرسازی؛ محیط زیست به مفهوم نخست آن مجموعه ای از پدیده های طبیعی و تعادل بین عناصر مؤثر در طبیعت است که حیات بیولوژیکی گیاهان و جانوران را تضمین می نماید و محیط زیست به مفهوم دوم رابطه

۱. غلامعلی بنان، محیط زیست انسان و جلوگیری از آلودگی آن، ج ۱، تهران: انجمن ملی حفاظت منابع طبیعی و محیط انسان، ۱۳۵۱، ص ۵.

۲. کامبیز بهرام سلطانی، مجموعه مباحث و روش های شهر سازی - محیط زیست، ج ۶، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۷۱، ص ۱.

۳. الکساندر کیس، مقدمه ای بر حقوق بین الملل محیط زیست، ترجمه محمدحسن حبیبی، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۹، ص ۷-۶.

تعاملی است که بین تأسیسات و محیطی که در آن ایجاد می شود وجود دارد. بنابراین محیط زیست برای خاک، آب و هوا (منابع طبیعی) و انواع حیوانات و گیاهان و تعادل بیولوژیک بین آنها (طبیعت) شهر و مناظر آن، به کار می رود.

محیط زیست به معنای اعم آن از چنان گستره ای برخوردار است که علاوه بر عناصر طبیعت و تعادل آن، مسأله کیفیت زندگی انسان را شامل می شود. انسان، با استفاده و قدرت مسخرسازی طبیعت و با قدرت آفرینندگی خویش قادر است با تلفیق عناصر طبیعت با عناصر کیفیت زندگی خویش در محل زندگی، کار و تفریح، محیط زیستی را برای خویش سامان بخشد که ضمن بهره مندی از طبیعت، ابعاد فرهنگی، تاریخی و معنوی را پدید آورد که شکل دهنده ی بُعد انسانی محیط زیست بوده و شایسته است از آن به بُعد معنوی محیط زیست یاد شود.^۱

برای سادگی و نظم بخشیدن محیط زیست پیچیده خود، آن را به سه بخش تقسیم می کنیم، اما باید توجه کنیم که این سه بخش همیشه با هم در ارتباط بوده و در عالم واقع، هرگز از هم تفکیک پذیر نیستند.

۱. محیط زیست طبیعی

۲. محیط زیست مصنوعی انسان ساخت

۳. محیط زیست اجتماعی^۲

۱. محیط زیست طبیعی

۱. مصطفی تقی زاده انصاری، حقوق محیط زیست در ایران، تهران: سمت، ۱۳۸۶، ص ۷ و ۶.

۲. فضل الله حسینی و محسن عمیقی، اخلاق زیست محیطی در اسلام، تهران: انتشارات استاد مطهری، ۱۳۸۵،

محیط زیست طبیعی در برگرفته‌ی قسمتی از فضای سطح کره زمین است که بشر در ساخت آن‌ها دخالتی ندارد مانند کوه‌ها، دشت‌ها، جنگل‌ها، دریا‌ها، حیات وحش و ... هر چند انسان تغییرات زیادی در آنها به وجود آورده است ولی ماهیت آنها تغییر نمی‌کند که به دو بخش کلی جاندار و بی‌جان تقسیم می‌شود. از جمله جاندار مانند گیاهان و جانوران و بی‌جان مثل هوا، آب، خاک.

که مجموعه طبیعت جاندار و بی‌جان تشکیل دهنده‌ی فضای زنده کره‌ی خاکی (بیوسفر) است که انرژی لازم برای زندگی و ادامه‌ی آن در فضای زنده‌ی کره‌ی خاکی از انرژی خورشید تأمین می‌شود یا به بیان دیگر تمام شرایط و پدیده‌های کیهانی که خداوند، مستقل از اراده انسان آفریده است و بر حیات انسان اثر می‌گذارد، محیط طبیعی نامیده می‌شود. آب و هوا، کمّ و کیف منابع زیرزمینی، وجود داشتن یا نداشتن دریا، ارتباط با اقیانوس‌ها و کیفیت پهنه ساحل‌ها، پستی و بلندی زمین، میزان آب جاری در سطح زمین، مانند رودخانه‌ها و چشمه‌ها، اختلاف شب و روز و کیفیت فصل‌ها و مانند آن، محیط طبیعی انسان را تشکیل می‌دهند.^۱

۲. محیط زیست مصنوعی

محیط زیست مصنوعی که به دست بشر ساخته و پرداخته شده است، برخی محیط زیست شناسان این بخش از محیط زیست را محیط زائیده تفکر انسان می‌دانند، زیرا فرم شکل آن، نیروی خلاق و کار فکر انسانی می‌باشد.

شهرها، کارخانه‌ها، فرودگاه‌ها و ... همگی اجزای محیط زیست مصنوعی می‌باشند اما نه تنها ساختمان‌ها بلکه آلودگی هوا، زباله کنار خیابان کثیفی جوی‌های کنار شهرها و ... نیز از عناصر تشکیل دهنده این بخش محیط زیست می‌باشند.

۳. محیط زیست اجتماعی

محیط زیست اجتماعی عبارت است از جامعه‌ای که انسان در آن زیست می‌کند به اضافه نهادهایی که امور مختلف جامعه را سازمان می‌دهند. در کشورهای جهان سوم اکثر مسائل زیست محیطی از محیط زیست اجتماعی ناشی می‌شود. به عبارت دیگر در یک ارزیابی کلی از وضعیت زیست محیطی این کشورها، تأثیر محیط اجتماعی بر آن به مراتب بیش از تأثیر عوامل فنی دیگر است؛ زیرا اکثر مسائل فنی مانند تغییر و تخریب پوشش گیاهی، فرسایش خاک، آلودگی هوا و آب و ... همه معلول برخی ناهنجاری‌های اجتماعی به شمار می‌آید.^۱

منظور از محیط اجتماعی، انسان‌ها و پیوندهایی است که افراد یک جامعه را دربرگرفته است. پیوندهای فرهنگی که به وسیله رسانه‌های جمعی، مجله‌ها، کتاب‌ها، روزنامه و رادیو و تلویزیون صورت می‌گیرد؛ پیوندهای اقتصادی که به وسیله دادوستد تحکیم می‌شود؛ پیوندهای سیاسی به وسیله حکومت؛ پیوندهای اخلاقی که بین افراد حاکم است و خلاصه عوامل تشکیل دهنده محیط اجتماعی اند و موضوع‌هایی هستند که در دانش‌های اجتماعی و علوم انسانی مورد بحث قرار می‌گیرند. محیط که در تعلیم و تربیت از آن بهره‌برداری می‌شود، به همین معناست؛ چون محیط به معنای طبیعی، در شکل‌گیری انسان نقش دارد، ولی نقش آن ناچیز است و بیشترین و مؤثرترین نقش محیط، برای محیط اجتماعی است. آخرین مرحله شکل‌گیری شخصیت انسان در محیط اجتماعی است که بسیار قوی‌تر و فراتر از نقش خانواده و مدرسه است. فرهنگ، مذهب، سیاست، نظام حاکم، اخلاق، آداب و نظام اقتصادی حاکم بر بیشترین افراد جامعه، شخصیت فردی را بارور می‌کند.^۲

۲-۲. واژگان مرتبط

۱. همان، ص ۱۸.

۲. عسگری اسلام‌پور، محیط زیست در اسلام، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۹، ص ۹.

۱ ۲-۲. طبیعت

طبیعت، به معنای واقعی کلمه، معادل جهان یا عالم طبیعی، فیزیکی و مادی است. طبیعت در حالت کلی، به پدیده جهان فیزیکی و همچنین زندگی اشاره دارد؛ و همچنین اندازه آن از ذرات زیر اتمی تا خود گیتی متغیر است.

اگرچه واژه ی طبیعت امروزه در معناهای مختلفی به کار می‌رود، اغلب به مفهوم زمین‌شناسی و حیات وحش اشاره دارد. طبیعت به حوزه کلی انواع متنوع گیاهان و حیوانات زنده و گاهی اوقات نیز به فرآیندهای مرتبط با اشیای بی‌جان باز می‌گردد (روشی که انواعی از اشیای مخصوص وجود دارند و تغییرات خود به خودی، مانند آب و هوا و زمین‌شناسی و همچنین ماده و انرژی که تمام این چیزها را تشکیل داده است). این اغلب به معنای محیط زیست یا طبیعت وحش (حیوانات وحشی، صخره‌ها، جنگل‌ها، سواحل، و به طور کلی چیزهایی که به طور قابل ملاحظه‌ای با مداخلات انسانی تغییر کرده‌اند، یا با وجود این مداخلات به کار خود ادامه داده‌اند) است.

در فرهنگ ما واژه محیط زیست با طبیعت مفهومی نزدیک به هم هستند با این تفاوت که طبیعت تنها ناظر به هر چیزی است که دست بشر در ایجاد آن دخالت نکرده باشد.^۱

۲ ۲-۲. منابع طبیعی

منابع طبیعی به مواد و موجودات زنده‌ای اطلاق می‌گردد که به طور طبیعی به وجود آمده و انسان در پیدایش یا خلقت آنها هیچگونه دخالتی نداشته است و اگر به طور صحیح از آنها بهره برداری شود، هیچوقت تمام و یا غیر قابل استفاده نمی‌شوند مانند هوا، آب، خاک، جنگل، مرتع، حیات وحش و ماهی ها و ...

۱. مصطفی تقی زاده انصاری، حقوق کیفری محیط زیست، تهران: قومس، ۱۳۷۶، ص ۱۰.

منابع طبیعی بر دو دسته اند: جاندار، غیر جاندار.

۱. منابع طبیعی جاندار

منابع طبیعی جاندار به دو دسته گیاهی و جانوری تقسیم می شوند که انواع گونه های گیاهی و جانوری را شامل می شوند.

۲. منابع طبیعی غیر جاندار

این منابع شامل آب، خاک و هوا می باشد. (منابع طبیعی اصلی) همانطور که گفته شد اگر به طور صحیح از منابع طبیعی بهره برداری شود هیچ وقت تمام یا غیر قابل استفاده نمی شود. به عنوان مثال اگر جنگل ها و مراتع به طور بی رویه مورد استفاده قرار نگیرد، همیشه تکثیر کرده و تمام نمی شود. در مورد هوا که تمام شدنی نیست اما ممکن است در اثر آلودگی زیاد غیر قابل استفاده بشود. در مورد آب اگر زیاد استفاده شود ممکن است تمام شود و از طرف دیگر ممکن است وجود هم داشته باشد اما بر اثر آلودگی شدید غیر قابل استفاده بشود. خاک نیز ممکن است در اثر فرسایش از بین برود و یا ممکن است باشد اما به دلیل فرسایش، آلودگی شدید و شور شدن غیر قابل استفاده بشود.^۱

۳- ۲- ۲. بحران محیط زیست

بحران پیشامدی است که بصورت ناگهانی و گاهی فزاینده رخ می دهد و به وضعیتی خطرناک و ناپایدار برای فرد، گروه و یا جامعه می انجامد. بحران باعث بوجود آمدن شرایطی می شود که برای برطرف کردن آن نیاز به اقدامات اساسی و فوق العاده است. بحران ها بر حسب نوع و شدت متفاوتند.

۱. «مقاله بحران»، ۱۰ صبح، ۱۳۹۴/۲/۲۹، <http://fa.wikipedia.org>

بحران یک فشارزایی بزرگ و ویژه است که باعث در هم شکسته شدن انگاره‌های متعارف و واکنش‌های گسترده می‌شود و آسیب‌ها، تهدیدها، خطرها و نیازهای تازه‌ای به وجود می‌آورد.^۱

با نگاهی به وضعیت فعلی محیط زیست، در می‌یابیم که انسانها در بهره برداری از طبیعت و محیط زیست به مسئولیت خود در حفظ و حراست از آن به درستی عمل نکرده اند. شاهد این سخن، بحران عظیمی است که محیط زیست دچار آن شده است. تخریب و نابودی روز افزون جنگلها و مراتع، نابودی گونه های نادر گیاهی و جانوری، آلودگی آب، خاک و هوا، استفاده از سلاحهای هسته ای و شیمیایی، ورود مواد نفتی و آلاینده های دیگر مانند: فاضلاب کارخانه ها و مجتمعهای صنعتی به رودخانه ها و دریاها، آسیب دیدن لایه ازن، بارانهای اسیدی، مصرف روز افزون سوختهای فسیلی، استفاده بی رویه از سموم دفع آفات نباتی و ده ها عامل آلوده کننده دیگر که نام بردن از آنها فقط بر تلخ کامی و ناراحتی انسان می افزاید گویای این واقعیت مهم است که بشر در داد و ستد خود با محیط زیست، راه خطرناک و مهلکی را در پیش گرفته است که نتیجه آن چیزی جز به خطر افتادن سلامت و حیات انسان نیست. اندکی تأمل و تفکر در آمارهایی که همه روزه در مورد وضعیت محیط زیست بیان می شود، کافی است تا انسان خود را بر لب پرتگاهی احساس کند که ساخته و پرداخته خود اوست. در مقابله با این خطر بزرگ که موجودیت انسان و دیگر جانداران را با تهدید رو به رو کرده است، تلاشهای فراوانی در سطح جهان صورت گرفته تا از شدت و پیشرفت این بحران کاسته شود. برگزاری ده ها کنفرانس بزرگ جهانی مانند «کنفرانس استکهلم، درباره محیط زیست انسانی»، «کنفرانس ریو، درباره محیط زیست و توسعه» و... بخشی از اقدامات جهانی در مقابله با بحران عظیمی است که جهان به واسطه آلودگی و تخریب محیط زیست گرفتار آن است.^۲

آزمندی و مصرف بالای انسان امروز، چیزی از طبیعت باقی نخواهد گذارد که آیندگان در بستر آن به زندگی خویش ادامه بدهند. به رغم اهمیت فراوانی که منابع طبیعی هر کشوری در توسعه و رفاه آن

۱. «مقاله بحران»، ۱۰ صبح، ۱۳۹۴/۲/۲۹، <http://fa.wikipedia.org>.

۲. آون گرین، محیط زیست، ترجمه احمد علیخانی، تهران: انتشارات دوره، ۱۳۷۹، ص ۳۴-۳۶.

کشوردارد، بهره برداری نادرست از این منابع سبب تخریب آن ها و همچنین ایجاد مشکلات زیست محیطی و نیز محرومیت نسل های آینده از این نعمت خدادادی می شود. یعنی آن چه به هدف ایجاد رفاه و آسایش انسان آفریده شده است، تبدیل به وسیله سلب آسایش آنان شده است. از دیگرطرف آن چه برای همگان خلق شده است، گروه خاصی از یک نسل، آن را ملک خود پنداشته و هر طور می خواهند با آن رفتار می کنند. در نتیجه افراد دیگر آن نسل و نسل های بعد از آثار مثبت این نعمت ها محروم شده فقط پیامدهای منفی استفاده نادرست از آن ها اعم از آلودگی و... را به ارث می برند.^۱

۴- ۲- ۲. آلودگی زیست محیطی

آلودگی برای افراد مختلف مفهوم و معنی متفاوتی دارد. مردم معمولی ممکن است تحریک چشم ناشی از یک گاز یا آب آلوده را آلودگی به حساب آورند. برای کشاورزی که یک عامل به گیاهان یا حیواناتش آسیب می رساند آلودگی محسوب می شود اما هر گاه بخواهیم تعریف جامع و کلی برای آلودگی محیط زیست در نظر بگیریم چنین می توان گفت که آلودگی محیط عبارت است از «وجود یک یا چند ماده آلوده کنند در محیط زیست به مقدار و مدتی که کیفیت یا چرخه طبیعی را بطوری که مضر به حال انسان یا حیوان، گیاه و یا آثار و ابنیه باشد تغییر دهد. به بیان ساده تر هر گاه ماده یا موادی بیگانه با غلظتی خاص وارد عناصر محیطی شوند و تعادل طبیعی آنها را بر هم بزنند صحبت از آلودگی می شود.^۲ ماده آلوده کننده ماده ای است که در جایی قرار گیرد که به طور طبیعی نمی بایست آنجا قرار می گرفت یا دارای غلظتی بیش از غلظت طبیعی باشد به نحوی که بر روی موجودات

۲. سعید فراهانی فرد، اقتصاد منابع طبیعی از منظر اسلام، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه

اسلامی، ۱۳۸۹، ص ۱۹- ۱۸.

۲. «مقاله عوامل آلودگی محیط زیست»، ۱۳۹۴/۳/۱، <http://www.asemooni.com>

زنده اثر نامطلوب داشته باشد. یا هر گونه تغییر در ویژگی های هوا، آب، خاک و مواد غذایی که اثر نامطلوبی بر سلامت محیط زیست، فعالیت های بشر و سایر جانداران داشته باشد.^۱

وقتی در منطقه ای جمعیت رو به افزایش برود، احتمال بروز آلودگی بیشتر می شود. هر چند آلودگی تنها از تعداد جمعیت حاصل نمی شود، بلکه توزیع جمعیت نیز عامل مؤثر است، حادث ترین مشکل آلودگی هوا و آب وقتی رخ می دهد که تعداد زیادی جمعیت در یک شهر متمرکز باشند.^۲

آلودگی هایی که در طبیعت وجود دارند که می توانند آثار مخربی روی محیط زیست ایجاد کنند عبارتند از:

۵. آلودگی هوا

۶. آلودگی آب

۷. آلودگی خاک

۸. آلودگی صوتی و...

۱. آلودگی هوا

هوا به عنوان یک تعریف مصطلح برای توصیف مخلوطی از گازها که هر یک قشر نازکی را در اطراف زمین به وجود می آورند، به کار برده می شود. ترکیب این مخلوط از زمین به طرف بالا تا حدود ۵۰ مایل به طور قابل ملاحظه ای ثابت است. اضافه شدن ماده و یا مواد خارجی به آن باعث تفاوت در وضعیت هوا می گردد و ممکن است مضراتی را برای جانداران، آثار و ابنیه به دنبال داشته باشد، آلودگی هوا محسوب خواهد شد.

۲. مجید عرفان منش و مجید افیونی، آلودگی محیط زیست (آب، خاک، هوا)، اصفهان: انتشارات

اردکان، ۱۳۷۹، ص ۳۴.

۳. جی. تی. میلر، زیستن در محیط، ترجمه دکتر مجید مخدوم، چاپ پنجم، تهران: انتشارات دانشگاه

تهران، ۱۳۷۷، ص ۲۵.

انواع مواد آلوده کننده که به سه حالت گاز، جامد و مایع در هوا وجود خواهند داشت، مانند آئروسول، گرد و غبار، دود و ... می باشند.

۲. آلودگی آب

آب یکی از فراوان ترین و پایدارترین ترکیباتی است که در طبیعت یافت می شود و از آن به عنوان بزرگترین حلال شیمیایی یاد می شود. منابع آب شامل منابع سطحی، زیرزمینی و اتمسفری می باشد. آب وقتی آلوده می شود که بر اثر فعالیت های انسانی در ترکیب یا خواص آن به طور مستقیم یا غیرمستقیم تغییراتی حاصل می شود، تا حدی که بر اثر این تغییرات آب برای مصارفی که قبلاً در حالت طبیعی به کار می رفت نامطلوب گردد.^۱

۳. آلودگی خاک

هر گونه تغییر در ویژگی های اجزای متشکله خاک به طوری که استفاده از آن ناممکن گردد، آلودگی خاک نامیده می شود. خاک لایه بسیار نازکی از کره زمین را تشکیل می دهد. وجود و تغذیه موجودات زنده به آن وابسته است. خاک از مواد متنوعی نظیر مواد معدنی جامد، مواد آلی و آب و هوا و میکروارگانیسم تشکیل شده است. در قسمت معدنی آن فرسایش ها و سایر تغییرات فیزیکی دوران مختلف زمین شناسی، صخره ها را به خاک تبدیل نموده است. قسمت آلی موجود در خاک از بازمانده های گیاهی و حیوانی در پی عمل تخریب، حتی شامل باکتری ها و قارچ ها و موجوداتی نظیر کرم خاکی می شود. یک خاک نمونه که تولید محصول می کند حدوداً حاوی ۵ درصد مواد آلی و ۹۵ درصد مواد معدنی است.

۱. محمدرضا حق پرست، «مقاله انواع آلودگی»، ۱۱ صبح، ۱۳۹۴/۳/۱،

خاک منبع تولید زمین است و کیفیت آن بر زیست موجودات تاثیر مستقیم دارد. تغذیه گیاه، استقامت و تداوم رشد آن وابسته به خاک است. آلودگی خاک عمدتاً در نتیجه زباله ایجاد می شود و اثر مستقیم در آلودگی آب دارد و می تواند در انتقال انواع و اقسام باکتری ها و ویروس ها، انگل ها و از همه مهم تر مواد سمی موثر واقع شده و از عوامل اصلی انتشار بیماری های عفونی و انگلی به حساب می آید.

۴. آلودگی صوتی

در یک تعریف ساده از این آلودگی، می توان به این مورد اشاره کرد که هر گونه صدای ناخواسته ای را که در زمان نابه جا و مکانی نادرست تولید شود، آلودگی صوتی خواهد بود.

از آن جا که آلودگی صوتی از دیدگاه زیست محیطی مد نظر است؛ در این خصوص می توان به نتیجه آلودگی بر روی عوامل محیط طبیعی توجه نمود. صوت با فرکانس ها و آستانه های مختلف تاثیرات متفاوتی نیز دارد. خارج شدن صوت از آستانه تحمل گیاه می تواند سبب کندی و حتی توقف رشد گیاه گردد و یا سبب اختلال در سیستم های زیستی جانوران و حتی انسان شود. به طور مثال صوت بالا می تواند موجب اختلال سیستم گوارش، گردش خون، اعصاب و حتی تولید مثل در انسان شود مانند افزایش ضربان قلب، تنفس بالا، اختلال در ترشح بعضی از هورمون ها و همچنین اثر بر سیستم گوارشی به صورت زخم معده. گیاهان نسبت به صوت عکس العمل نشان می دهند، ولی در

عین حال از آن ها می توان به عنوان مانع فیزیکی برای کنترل انتشار صوت نیز استفاده نمود. لذا

اخیراً پیشنهاد می شود در مکان های دارای آلودگی صوتی درختکاری صورت گیرد.^۱

۵- ۲- ۲. حفاظت محیط زیست

۱. محمد رضا حق پرست، «مقاله انواع آلودگی»، ۱۱ صبح، ۱۳۹۴/۳/۱،

حفاظت محیط زیست به هر گونه عملیاتی که برای نگهداری محیط زیست یا جلوگیری از تخریب آن صورت می گیرد، گفته می شود.

یا به بیان دیگر حفاظت از محیط زیست، عبارتست از تلاشی که به منظور حفظ سلامتی محیط و انسان ها، در سطوح شخصی، سازمانی یا دولتی، از محیط طبیعی محافظت می کند. با توجه به رشد جمعیت و تکنولوژی، محیط بیوفیزیکی گاهی اوقات نادیده گرفته می شود. این موضوع باید به رسمیت شناخته شود و دولت ها باید محدودیت هایی علیه فعالیت های تخریب محیط زیست ایجاد کنند. از سال ۱۹۶۰، جنبش های فعال زیست محیطی ایجاد شده اند که از مسایل مختلفی در این زمینه اطلاع دارند. هیچ توافقی در مورد میزان اثر فعالیت های انسانی بر روی محیط زیست وجود ندارد و اقدامات حفاظتی گاهی مورد انتقاد قرار می گیرند. موسسات علمی اکنون دوره های آموزشی را پیشنهاد می دهند، مثل مطالعات زیست محیطی، مدیریت محیط زیست و مهندسی محیط زیست، که تاریخچه و روش های حفاظت از محیط زیست را آموزش می دهند. حفاظت از محیط زیست احتیاج به توجه، به فعالیت های مختلف انسانی دارد. تولید زباله، آلودگی هوا و از بین رفتن تنوع زیستی ناشی از معرفی گونه های مهاجم و گونه های در حال انقراض بعضی از موارد مرتبط با حفاظت محیط زیست هستند. حفاظت از محیط زیست تحت تاثیر سه عامل در هم آمیخته است: قوانین زیست محیطی، اخلاق و آموزش و پرورش. هر کدام از این سه عامل، هم در سطح تصمیمات بین المللی و هم در سطح ارزش های رفتاری و شخصی، بر محیط زیست تاثیر می گذارند. برای اینکه حفاظت از محیط زیست به واقعیت تبدیل شود، مهم است که جوامع، در این زمینه ها پیشرفت کرده و تصمیمات زیست محیطی را اتخاذ کنند.^۱

بنابراین آن چه ما را احاطه کرده است و ما بر آن تاثیر می گذاریم و ما را تحت تاثیر قرار می دهد، تشکیل دهنده ی محیط زیست ما است. براین اساس انسان های اطراف، خانه، خیابان، جنگل ها و

حیوانات قسمتی از محیط زیست ما می باشند. همچنین خورشید، سیارات، ماه و غیره بخش هایی از محیط زیست ما را تشکیل می دهند*^۱.

۱. درمبحث محیط زیست علاوه بر واژگانی که ذکر شد، واژگان عام دیگری مطرح می باشد که در علم محیط زیست کاربرد بسیاری دارد. لذا مبنی بر طولانی نشدن متن اصلی، این واژگان در این قسمت توضیح داده می شود. اکولوژی (محیط شناسی)

اکولوژی یا محیط شناسی علمی است که به مطالعه روابط بین موجودات زنده با محیط اطرافشان می پردازد. اکولوژی مطالعه ساختمان و عمل طبیعت است. به فردی که به مطالعه روابط موجودات زنده با هم و با محیط اطرافش می پردازد اکولوژیست یا محیط شناس گفته می شود. بیوسفر (زیست سپهر)

بیوسفر یا زیست سپهر به بخشی از کره زمین گفته می شود که در آن حیات وجود دارد. به عبارت دیگر: مجموعه فضای اشغال شده بوسیله جانوران و گیاهان را بیوسفر یا زیست سپهر یا فضای زنده کره زمین می نامیم. بیوسفر از اعماق دریاها آغاز می شود و تا طبقات بالای جو ادامه می یابد. اکوسیستم (نظام زیستی)

اکوسیستم یا نظام زیستی عبارت است از محیطی که از یک بخش زنده یعنی گیاهان و جانوران و یک بخش غیر زنده یعنی فضا و عناصر فیزیکی و شیمیایی تشکیل شده باشد. به عبارت دیگر: ناحیه ای از طبیعت که منطقه عمل مشترک موجودات زنده و مواد غیر زنده می باشد و در آن ناحیه بخش زنده محیط (گیاهان و جانوران) با بخش غیر زنده آن با هم به مبادله مواد و انرژی می پردازند، اکوسیستم یا نظام زیستی نامیده می شود.

اکوسیستم ها بطور کلی به ۲ بخش تقسیم می شوند:

اکوسیستم آبی که شامل اقیانوس ها، دریاچه ها، رودخانه ها، برکه ها، تالابها، و ... می باشد.

اکوسیستم خشکی که شامل جنگل ها، کویرها، مراتع، بیابانها و ... می باشد.

زیستگاه و آشیان اکولوژیکی

به محل زندگی یک موجود زنده با تمام اجزاء زنده و غیر زنده که در آن وجود دارد، زیستگاه آن موجودزنده گفته می شود. زیستگاه عبارت از محلی است که برای پیدا کردن یک موجود زنده باید به آنجا رفت. مثلاً برکه زیستگاه قورباغه و خاک زیستگاه کرم خاکی محسوب می شود.

آشیان اکولوژیکی عبارت است از نقشی که یک موجود در اکوسیستم ایفا می کند مثلاً رفتارش در محیط به چه صورت است؟ یا انرژی را چگونه مصرف و تبدیل می کند؟ بنا براین زیستگاه نشانی محل زندگی موجود زنده و آشیان شغل و حرفه موجودزنده در اکوسیستم است.

اخلاق محیط زیست

بخش دوم: جایگاه و راهکارهای حفاظت

محیط زیست در اسلام

فصل اول: جایگاه محیط زیست در اسلام

اخلاق محیط زیست، مشتمل بر مجموعه از گزاره های اخلاقی و بایسته های ارشادی در زمینه ی محیط زیست طبیعی و انسانی است که یکی از اهداف آن ایجاد رابطه ی معنوی با طبیعت و محیط زیست انسانی و بهبود ضمانت اجرایی قواعد شناسایی شده، در زمینه ی محیط زیست طبیعی و انسانی در وجدان انسان هاست.

فصل دوم: راهکارهای حفاظت محیط

زیست در اسلام

فصل اول: جایگاه محیط زیست در اسلام

- ۱- ۱. تبیین عناصر متشکله محیط زیست در قرآن**
- ۲- ۱. اهمیت طبیعت و محیط زیست از منظر اسلام**

۳-۱. اهمیت حفظ محیط زیست در آموزه های

اسلام

وقتی بشر عالم را به عنوان آیت الهی نمی نگرد و چونان جسد بی روح می داند، فقط به فکر دخل و تصرف در آن است و هیچ همدلی با او ندارد، در واقع، بشر از آن هنگام که وحی را کنار گذاشت و عقل معاش اندیش را ملاک حق و حقیقت دانست، علم زده شد؛ به همین دلیل انسان معاصر، معنویت را فراموش کرد و اصالت را به مادیت داد. هر چه را که در قلمرو زندگی مادی او قرار گیرد و بتواند نیازهای مادی او را برطرف سازد، دارای ارزش حیاتی می داند و هر چه را که بخواهد از دایره زندگی مادی بیرون باشد نه تنها دارای ارزش نمی داند که ضد ارزش نیز به شمار می آورد. بر این اساس، توجه انسان امروزی به مادیت به گونه ای است که به جرات می توان گفت در هیچ دوره ای از تاریخ زندگی

بشر، انسان تا این حد مادی‌گرا نبوده است و هیچ عصر و زمانی را نمی‌توان سراغ گرفت که انسان، رفاه زندگی و امرار معاش را این چنین واجد ارزش دانسته باشد. مردم عصر جدید به طبیعت چنان می‌نگرند که می‌توان آن را به میل خود در اختیار گرفت و به یاری آن نیازها، جاه‌طلبی‌ها و هوس‌های خویش را برآورده ساخت.

هنگامی که آدمی هیچ گونه معنای ژرف و شایسته احترام در طبیعت را مشاهده نکرد، یعنی آن را از حالت قدسی خالی یافت، چنان از آن بهره‌برداری می‌کند و زیر سلطه‌اش می‌کشد که نظم و هماهنگی‌اش را در هم می‌پاشد. بحران زیست‌محیطی کنونی که به حق افکار عمومی را سخت مضطرب ساخته است، نتیجه‌ای روشن از این طرز برخورد است.

دین اسلام که هم‌آهنگ با خواسته‌های فطری آدمیان است، همواره در تعلیم و آموزش‌های نورانی خود، انسان را در مسیر اعتدال دعوت کرده و از شیوه‌های افراط و تفریط در همه امور از جمله در برخورد با طبیعت و مواهب طبیعی برحذر داشته است. با نگاهی به آیات و روایات و سیره معصومین (علیهم‌السلام) روشن می‌گردد هیچ مکتبی مانند اسلام به محیط زیست اهمیت نداده است. برای تبیین جایگاه محیط زیست در اسلام، مطالب این فصل در سه قسمت مطرح می‌شود. در قسمت اول لازم است، از نظر قرآن عناصری که محیط زیست را تشکیل می‌دهند بشناسیم. بعد از شناخت این عناصر نوبت به طرح اهمیت بحث طبیعت و محیط زیست در اسلام می‌رسد. در پایان با توجه به آموزه‌های اسلامی که در آیات و روایات آمده، تبیین مبحث حفظ محیط زیست، ما را به جایگاه و ارزش محیط زیست و حفظ آن از نظر اسلام رهنمون می‌سازد.

۱-۱ تبیین عناصر متشکله محیط زیست در قرآن

از حقوق طبیعی همه‌ی انسان‌ها، بهره‌مندی آنان از طبیعت و مواهب آن است. خداوند طبیعت و نعمت‌های آن را خاص شخص و یا گروه و یا جامعه‌ای قرار نداده است بلکه حقی برای همه انسان‌ها و بی

هیچ تفاوتی است. از جمله عناصر اصلی تشکیل دهنده طبیعت و محیط زیست که در آیات قرآن به آن اشاره شده است عبارتند از:

۱-۱-۱. باد، آیت و نشانه‌ای از آفریدگار

باد یکی از عناصر تشکیل دهنده ی محیط زیست است که خداوند در قرآن از بشر می خواهد تا به این آفریده‌ی هستی با تفکر نگریسته شود. این جاست که تحلیل، توصیف و تبیین خداوند از باد با تحلیل علوم غربی و مادی گرا متفاوت و گاه متقابل است. هر چند که باد همان هوای متحرک^۱ و هوایی است که به جهت معینی تغییر مکان می دهد^۲ ولی از نظر قرآن آیت و نشانه ای از آفریدگار است که در چندین آیه از قرآن به آن اشاره شده است،^۳ مانند این که خداوند در قرآن کریم می فرماید:

«وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ»^۴ اوست که بادهای را پیشاپیش [باران] رحمتش به عنوان مژده دهنده می فرستد.»

بنابراین، باد نیز همانند دیگر آفریده های هستی، نقش های چندگانه‌ای را ایفا می کند. با شناخت باد می توان عظمت الهی را دریافت و در برابر خداوند، خشیت ورزید و خود را در مسیر کمالات الهی قرارداد و از باد در مسیر این هدف کمالی بهره گرفت.

خداوند در بیان اهمیت و ارزش باد در زندگی بشر به نکاتی اشاره می کند تا بشر متوجه این معنا شود که خداوندی که آفریدگار هستی است، در مقام پروردگاری بر آن است تا انسان در زندگی کوتاه خود خداوند را شناخته و در مسیر خدایی شدن گام بردارد و در مقام خلافت الهی، دیگر موجودات و

۱. حسین بن محمد راغب اصفهانی، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن کریم، ترجمه غلامرضا خسروی، ج ۲، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۴، ص ۱۱۸.

۲. علی اکبر دهخدا، لغت نامه، ج ۳، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه، ۱۳۷۳.

۳. حجر (۱۵)، آیه ۲۲؛ فرقان (۲۵)، آیه ۴۸؛ روم (۳۰)، آیه ۴۸؛ فاطر (۳۵)، آیه ۹.

۴. اعراف (۷)، آیه ۵۷.

آفریده های هستی را به کمال شایسته و بایسته آن ها برساند. از جمله کارکردها و نقشی که قرآن برای باد بر می شمارد و نشانه ای از اهمیت و ارزش آن است، نقش ایصال رحمت الهی به بشر است. خداوند در آیه ۴۶ سوره روم، بادهای را عاملی در بهره مندی انسان ها از رحمت های الهی معرفی می کند که شامل رساندن باران به زمین های دور و بیابان ها و خشکی های بلند، تلقیح درختان، دفع آفات، تصفیه هوا و مانند آن می باشد.^۱

بادهای، پیام آوران نوید بخش نزول باران هستند^۲، چنان که بادهای با قدرت و توانی که دارند، چیزها را در زمین پراکنده می کنند که از جمله آن ها تخم گیاهان گوناگون در سطح زمین است.^۳ هم چنین بادهای، چیزهای بسیار سنگین را بلند کرده و در جاهای دور می افکند^۴ و شن ها و ماسه ها را بلند کرده و جا به جا می کند^۵ نتیجه چنین جا به جایی آن است که باران تشکیل شده و قطرات آب در جو در کنار این گرد و غبار تشکیل شده و از آسمان دوباره به زمین بریزد. البته در جهان امروز از قدرت شگفت باد برای تولید انرژی بادی نیز بهره گرفته می شود چنان که از امواج برآمده از حرکت تندبادهای در دریاها نیز انرژی استحصال می شود.^۶

۲- ۱- ۱. باغ و بوستان و درخت

-
۱. محمد حسین طباطبایی، ترجمه تفسیرالمیزان، محمدباقر موسوی همدانی، ج ۱۶، چاپ پنجم، قم: انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴، ص ۲۹۸.
 ۲. اعراف (۷)، آیه ۵۷؛ فرقان (۲۵)، آیه ۴۸.
 ۳. کهف (۱۸)، آیه ۴۵؛ ذاریات (۵۱)، آیه ۱.
 ۴. حج (۲۲)، آیه ۳۱.
 ۵. اسراء (۱۷)، آیه ۶۸؛ عنکبوت (۲۹)، آیه ۴۰.
 ۶. خلیل آقاخانی، «مقاله زمین نعمتی ناشناخته»، روزنامه کیهان، یکشنبه ۲۳ اسفند ۱۳۸۸، شماره ۱۹۶۰۴.

یکی از نعمت های بزرگ الهی که به انسان ها عطا شده، باغ ها و بوستان هایی است که افزون بر ایجاد فضایی زیبا و جان افزا و روح انگیز، بخش مهمی از خوراک و مواد غذایی انسان را تامین می کند. از این رو در بسیاری از آیات قرآن از جمله ۱۴۷ و ۱۳۴ سوره شعراء از باغهای پوشیده از درخت و چشمه سارها، به عنوان نمودی از کمک خداوند به انسان و نعمت خاص یاد شده است. خداوند در هنگام شمارش نعمت های انبوه خویش به برخی از نعمت ها به عنوان نعمت های اساسی و مهم برای بشر اشاره می کند که یکی از آنها باغ ها و بوستان های سرسبز با میوه های فراوان و گوناگون است.^۱ در اهمیت و ارزش درخت و بوستان و باغ همین بس که افزون بر تامین خوراک، شرایطی برای آدمی فراهم می کند تا به نوع خاص از آرامش و سرور و شادی دست یابد که از راههای دیگر شدنی و ممکن نیست. از این رو در آیه ۶۰ سوره نمل از بوستان ها و باغ ها به عنوان عامل بهجت انگیز برای انسان سخن به میان می آورد و به آدمی یادآور می شود تا قدر این نعمت بزرگ را بشناسد.^۲

۳-۱-۱. زمین؛ نعمتی ناشناخته

در آموزه های قرآنی زمین به عنوان گهواره، زایشگاه و آسایشگاه بشر معرفی شده است. انسان از زمین بر می آید، در آن زیست می کند و در آن می میرد، به آن باز می گردد و دوباره در رستخیز همانند گیاهی از درون خاک برمی آید تا با آن چه در زندگی پیشین خویش رسیده بود، ظهور نماید. بسیاری از مردم نسبت به چیزهایی که در اختیار دارند، رفتار درستی از خود نشان نمی دهند. گویی نادیده گرفتن و غفلت از داشته ها و نعمت ها امری عادی و طبیعی در بشر است. او تا به مصیبتی گرفتار نیامده و چیزی را از دست نداده، قدر و منزلت آن را نمی داند. بی گمان، قدر عافیت کسی داند که به مصیبتی گرفتار آید. ما انسان ها، همانند ماهی هستیم. با آن که همه هستی ما از آب است،

۱. نبأ (۷۸)؛ آیه ۱۶؛ عبس (۸۰)؛ آیه ۳۰.

۲. محمود رضایی، «مقاله درختکاری و باغداری تجلی خلافت الهی»، روزنامه کیهان، پنجشنبه ۲۰ اسفند،

ولی نه تنها قدر آن را نمی دانیم بلکه حتی آن را نمی بینیم. زمانی در اندیشه آب می افیتیم که از آب بیرون افتاده و از زندگی بریده شده باشیم. با آن که همه هست و نیست ما زمین است، قدر و بهای آن را نمی دانیم و در حق آن کوتاهی می کنیم. بی گمان ریشه بشر، رویش و زندگی و رستخیز ما با زمین گره خورده است و خداوند در هنگام آفرینش آدم (علیه السلام) به عنوان نخستین نمونه از نسل بشر خطاب به فرشتگان فرمود: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً^۱» من در زمین خلیفه و جانشینی برای خود قرار می دهم». ابلیس این دشمن سوگندخورده آدمی نیز به صراحت بیان می کند که آدم، آفریده ای از خاک است. این مطلب بارها در قرآن مورد تأکید قرار گرفته است.

انسان از جهات مختلفی با زمین ارتباط دارد. به یک معنا زمین، مادر انسان، زایشگاه، گهواره، آسایشگاه، مکان خلافت، تخت سلطنت و همه چیز بشر است. پس باید در حفظ و نگهداشت آن تلاش بسیاری کرد. به ویژه که این سیاره تنها جایی از کرات شناخته شده است که قابلیت زیست مناسب برای بشر را دارا می باشد و همانند عمل آدمی است که اگر از دست برود غیرقابل بازگشت و جبران است.^۲

۴- ۱- ۱. آب، نعمتی آسمانی

آب به جهاتی آسمانی دانسته شده و می توان گفت که آب همان صورت مجسم و مجسد حیات و زندگی است و اگر امری معنوی و روحانی چون زندگی بخواهد به شکل مادی نشان داده شود در شکل آب خودنمایی می کند. از این رو در آیات قرآنی، آب به عنوان نعمتی که از آسمان فرو فرستاده شده معرفی شده است. به ویژه آن که در آیه ۷ سوره هود خداوند به صراحت تبیین می کند که آب حتی پیش از خلقت وجود زمین و آسمان ها وجود داشته است. نهایت چیزی که می توان گفت اینکه

۱. بقره (۲)، آیه ۳۰.

۲. خلیل آقاخانی، «مقاله زمین نعمتی ناشناخته»، روزنامه کیهان، یکشنبه ۲۳ اسفند ۱۳۸۸، شماره ۱۹۶۰۴.

آبی که در شکل مادی آن از آسمان بر زمین فرومی بارد، شکلی مادی شده، مفهوم آب آسمانی و حیات است. اگر عرش الهی بر بنیاد آب نهاده شده مراد این است که عرش الهی جز حیات و زندگی نیست و فنا و نیستی در آن راه ندارد.

در آیات قرآنی به این نکته توجه داده شده که ریزش باران از آسمان زمین مرده را زنده می کند و به آن حیات می بخشد. زمین بی آب و باران، خاکی مرده است و اگر باران، آسمانی نباشد، آبی که در درون زمین است در نهایت، شکلی که به زمین می بخشد، زمین پژمرده است که آبش کشیده شده باشد. هنگامی که باران از آسمان بر زمین می بارد، زمین جان می گیرد و زندگی در آن به شکل گل و گیاه و درخت در می آید. آیات چندی چون ۵۷ سوره اعراف ناظر به رویش گیاهان در زمین پس از باران آسمانی است.

درحقیقت زمین از این استعداد برخوردار است که آب آن در آسمان آن، شکل بخصوصی می گیرد و به صورت باران بر زمین می بارد. این آبی که در آسمان شکل می گیرد سرشار از زندگی و حیات است، زیرا خالی از عناصر بازدارنده رویش گیاهان است. با ریزش باران حیات در زمین پدیدار گشت و این همان نکته ای است که خداوند درباره آن می فرماید:

«وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ؛^۱ هر چیزی را از آب زنده گردانیدیم.»

بر این اساس می توان گفت که ارتباط زندگی و حیات با آب، ارتباطی عادی و معمولی نیست. اگر باور کنیم که آب شکل مادی شده مفهوم و معنای حیات است، باید باور کنیم که حیات در همه هستی با مفهوم آب گره خورده است. لذا خداوند در بیان زندگی و حیات در عرش الهی می فرماید که عرش وی بر آب بنیاد گذاشته شده است.

در آیه ۳۰ سوره انبیاء نیز می فرماید که زمین پیش از آن که گسترده و باز شود به شکل جمع و رتق بود و با بارندگی زمین شرایط مناسب برای گسترده شدن را یافت. به این معنا که زمین پیش از

۱. انبیاء (۲۱)، آیه ۳۰.

باران و آب، سفت و غیرقابل زرع بود و با باریدن باران قابلیت آن را یافت که نرم و فتق شود و زمینه برای حیات فراهم آید:

«أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ^۱ آیا کافران ندانسته‌اند که آسمان‌ها و زمین به هم بسته و پیوسته بودند و ما آن دو را شکافته و از هم باز کردیم و هر چیز زنده‌ای را از آب آفریدیم؟ پس آیا ایمان نمی‌آورند؟»

۵- ۱-۱. گیاهان و جنگل‌ها، آرایه‌های زمین

گیاهان و جنگل‌ها، زینت‌های زمین هستند و خداوند آن را به عنوان آرایه‌های زمین قرار داده است. بدون گیاهان و درختان، زمین، جایی مرده است. گیاهان به زمین شکل دیگر و زیبایی می‌بخشند. همه موجودات زنده طبیعت به گیاهان زنده هستند چنان که گیاه خود به آب زنده است. تصویری که قرآن از زمین آرایه می‌دهد آن است که بی گیاه، زمین نه تنها قابل زیست نبوده بلکه از جمال و زیبایی نیز بی بهره بوده است. البته قرآن به این معنا نیز توجه می‌دهد که بسیاری از مردم در داوری‌های خویش نسبت به زمین و گیاهان و دیگر موجودات آن به اشتباه می‌روند، زیرا آن چه را که زینت و آرایه‌های زمین است، از آن خویش می‌شمارند و برای آن خود را به آب و آتش می‌زنند. در حالی که آن چه در زمین است از آن زمین است و برای انسان جز بهره‌مندی از آن در راه رسیدن به کمالات شایسته انسانی نیست. بنابر این اگر شخصی گمان کند که آرایه‌های زمین چون درختان و گل و گیاه و جانوران روی آن از آن اوست به گمراهی و خطا رفته است. در آیاتی گیاهان را زینت زمین می‌شمارد و می‌فرماید: «إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا، بَعْدَ رَاسَتِي^۱ که ما هر چه بر روی زمین

۱. انبیاء (۲۱)، آیه ۳۰.

است زینت آن قرار دادیم» بنابراین هرگونه تصرفی ازسوی انسان در گیاهان و جانوران به شکلی که دلالت بر مالکیت و یا حتی زینت های انسانی کند، تصرفی باطل و غلط است.^۱

بنابراین عناصر آب، خاک، باد، زمین، درخت را از جمله عناصر تشکیل دهنده محیط زیست نامید و از آن جا که طبیعت و دنیای خاکی زادگاه و محل نشو و نمای انسان است، همواره مورد توجه و احترام بشریت قرار گرفته است.

۲- ۱. اهمیت طبیعت و محیط زیست در اسلام

اسلام به عنوان دینی جهان شمول و جامع نگر، مدعی است که پاسخگوی نیازهای متغیر انسان در هر عصری است و برای کلیه روابط و شؤون او، دارای قوانین و مقرراتی است. البته این بدان معنا نیست که برای هر موضوع با عنوان خاص و متداول امروزی آن، حکم خاصی را مقرر داشته باشد؛ بلکه کلیات، اصول و قواعدی در اسلام وجود دارد، که می توان حکم هر موضوع را از آن به دست آورد. یکی از همین موضوعات محیط زیست است. محیط زیست با مفهوم رایج و متداول آن در عصر حاضر، بحثی کاملاً نو و تازه است که نه در اسلام و نه در هیچ مکتب دیگری سابقه نداشته است؛ اما می توان قواعد و مقررات مورد نیاز آن را از متون دینی استخراج کرد؛ به طوری که می توان یک مکتب زیست محیطی جامع را ارائه کرد.^۲ بررسی آیات قرآن کریم و روایات معصومان (علیهم السلام)، موارد فراوانی از اهمیت محیط زیست را در نگاه اسلام بیان می کند که به برخی از آنها اشاره می شود.

۱. «مقاله پیام زمین»، یک بعد از ظهر، ۱۳۹۴/۳/۲۳، <http://jahromesa.loxblog.com/post/26>.

۲. ابوالقاسم گرگی، اسلام و محیط زیست، مجله نور علم، ش ۴، خرداد ۱۳۶۳، ص ۱۱۵.

۱-۲-۱. عنایت قرآن به طبیعت و تأکید بر شناخت آن

قرآن کریم همواره از طبیعت و شناخت آن سخن می‌گوید: از آسمان، زمین، خورشید، ماه، ستارگان، از ابرهای باران‌زا و ابرهای غیر باران‌زا، ریزش فراوان آب از آسمان، رویش گیاهان، زیبایی‌های نور، جلوه‌های گوناگون رنگ و وزش باد.

نام بسیاری از سوره‌های قرآن، امور طبیعی است. مثلاً سوره‌ی تین، سوره‌ی فیل، سوره‌ی زلزله، عادیات، قارعه، علق (خون بسته)، شمس، لیل، ضحی (یعنی چاشت) فجر، بلد، غاشیه (پوشاننده تاریکی) انشقاق (خورشید دو تا شد. ماه دو تا شد) انفطار، سوره‌ی تکویر، «إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ»^۱ نور خورشید گرفته می‌شود. «سُورَةُ بَقَرَةٍ، نَسَاء، مَائِدَة، اَعْرَاف، اَنْعَام، اَنْفَال، نَحْل، كَهْف، مَرْيَم، نور، نمل، عنكبوت، نجم نیز از مواردی هستند که در طبیعت هستند.

در قرآن کریم به مقتضای مقام و در موارد مختلف به برخی از پدیده‌های طبیعی سوگند یاد شده است؛ از جمله سوگند به خورشید «وَالشَّمْسُ وَضُحَاهَا»^۲ ماه «وَالْقَمَرِ إِذَا تَلَاها»^۳ ستاره «وَالنَّجْمُ» روز «وَالنَّهَارِ إِذَا جَلَّاهَا»^۴ شب «وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَاهَا»^۵ آسمان «وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا»^۶ و...

۲-۲-۱. تسبیح گوی و ذی‌شعور بودن طبیعت

در بینش اسلامی پدیده‌های گوناگون طبیعی موجوداتی جان‌دار، ذی‌شعور و تسبیح‌گوی معرفی شده‌اند؛^۱ مانند این آیات:

۱. تکویر (۸۱)، آیه ۱.

۲. شمس (۹۱)، آیه ۱.

۳. شمس (۹۱)، آیه ۲.

۴. شمس (۹۱)، آیه ۳.

۵. لیل (۹۲)، آیه ۱.

۶. شمس (۹۱)، آیه ۵.

«سَبِّحْ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ»^۲ آسمان‌های هفت‌گانه و زمین و هر کس که در آنهاست او را تسبیح می‌گویند و هیچ چیز نیست مگر اینکه در حال ستایش تسبیح او می‌گوید، ولی شما تسبیح آنها را در نمی‌یابید.»

«كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَفَاتٍ»^۳ آیا ندانسته‌ای که هر که و هر چه در آسمان‌ها و زمین است برای خدا تسبیح می‌گویند، و پرندگان نیز در حالی که در آسمان‌ها پر گشوده‌اند تسبیح او می‌گویند؟ همه ستایش و نیایش خود را می‌دانند و خدا به آنچه می‌کنند داناست.»

«وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ»^۴ برخی از سنگ‌ها از ترس خدا از فزار کوه‌ها به پایین می‌افتند.»

پیامبر اعظم (صلی الله علیه و آله وسلم) فرموده است:

«جَبَلٌ أَحَدٌ هُوَ جَبَلٌ يُحِينُا وَنُحْيُهُ»^۵ احد کوهی است که ما را دوست دارد و ما هم احد را دوست داریم.»

در حقیقت عالم هستی سراسر زمزمه و غوغاست و غلغله‌ای خاموش در پهنه گسترده آن طنین افکنده است که بی‌خبران یارای شنیدن آن را ندارند؛ ولی آنان که دلی زنده به نور ایمان دارند این صدا را از هر سویی می‌شنوند.

۱. جمعی از محققان حوزوی و دانشگاهی، «همایش اسلام و محیط زیست»، تهران: سازمان حفاظت محیط

زیست، ۱۳۷۸.

۲. اسراء(۱۷)، آیه ۴۴.

۳. نور(۲۴)، آیه ۱۴.

۴. بقره(۲)، آیه ۷۴.

۵. محمد باقر مجلسی، بحارالانوار، همان، ج ۲۱، ص ۲۴۸.

طبیعت در بینش اسلامی امانت‌داری است که جز به فرمان پروردگار حکیم رازها را عیان نمی‌کند؛ چنان‌که قرآن می‌فرماید: «وَ أَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا»^۱ و زمین ثقل‌های خود را بیرون می‌آورد.» «يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا»^۲ در آن روز زمین تمام خبرهای خود را بازگو می‌کند.»

آن روز، زمین هرچه از خوبی‌ها و بدی‌های بندگان را به امانت نگاه داشته بود، فاش می‌سازد؛ چه او شاهد و ناظر کردار انسان بوده است. در حدیثی از حضرت رسول (صلی الله علیه و آله و سلم) چنین نقل شده است: مقصود از خبر دادن زمین این است که اعمال هر مرد و زنی را بر روی زمین، خبر می‌دهد؛ می‌گوید آن شخص در آن روز چنان کاری را انجام داده است. این است خبر دادن زمین.^۳

در برخی از آیات قرآن و روایات به اثرات آرام‌بخش و نشاط‌آفرین جلوه‌های طبیعت اشاره شده است. برای نمونه، در سوره نحل به زیباییِ آمد و شد حیوانات از چراگاه، و در سوره بقره به رنگ حیوانات و اثر نشاط‌بخش آنها اشاره شده است و همچنین در سوره‌هایی،^۴ گیاهان شادی‌آفرین و بهجت‌انگیز وصف شده‌اند.^۵ در این زمینه روایات بسیاری نیز آمده است. برای نمونه امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید:

۱. زلزال (۹۹)، آیه ۲.

۲. زلزال (۹۹)، آیه ۴.

۳. جمعی از محققان حوزوی و دانشگاهی، همایش اسلام و محیط زیست، همان، ص ۹۸.

۴. نمل (۲۷)، آیه ۶۰؛ ق (۵۰)، آیه ۷؛ حج (۲۲)، آیه ۶۳.

۵. صادق اصغری لقمجانی، اصول تربیتی زیست محیطی در اسلام، تهران: مرکز نشر سپهر، ۱۳۸۴، ص ۶۸.

«أَرْبَعُ يُضَيِّنُ الْوَجْهَ النَّظَرُ إِلَى الْوَجْهِ الْحَسَنِ وَالنَّظَرُ إِلَى الْمَاءِ وَالنَّظَرُ إِلَى الْخُضْرَةِ وَالْكُحْلُ عِنْدَ النَّوْمِ»^۱ نگاه کردن به چهار چیز چهره را نورانی می کند؛ نگریستن صورت نیکو، نظر کردن به آب، سبزه و سرمه کشیدن هنگام خواب.»

همچنین امام رضا (علیه السلام) می فرماید: «بوی خوش، عسل، سوارکاری و نگاه کردن به مناظر سرسبز موجب از بین رفتن برخی از بیماری های روانی می شود.»^۲

۵. ۱-۲. دعوت قرآن به اندیشیدن درباره طبیعت و درس آموزی از آن

به نظر قرآن، تفکر و تدبیر در جلوه های طبیعت و درس گرفتن از آنها، از راه های دانش اندوزی و رستگاری است. بندگان خدا کسانی هستند که در آفرینش آسمان ها و زمین و گذران شب و روز و کشتی دریا می اندیشند. در قرآن کریم آمده است:

«يَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا»^۳ پیوسته در آفرینش آسمان ها و زمین می اندیشند، [و از عمق قلب همراه با زبان می گویند: این پروردگارا! این [جهان با عظمت] را بیهوده نیافریدی.]

و در جای دیگر می فرماید: «وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»^۴ آنچه را در آسمان ها و آنچه را در زمین است به سود شما رام کرد؛ همه از اوست. قطعاً در این امر برای مردمی که می اندیشند نشانه هایی است.»

۱. محمد بن علی ابن بابویه، الخصال، محقق علی اکبر غفاری، ج ۱، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۲، ص ۲۳۷.

۲. صادق اصغری لقمجانی، اصول تربیتی زیست محیطی در اسلام، همان، ص ۶۹.

۳. آل عمران (۳)، آیه ۱۹۱.

۴. جاثیه (۴۵)، آیه ۱۳.

در قرآن مجید در حدود ۷۵۰ آیه در زمینه خدانشناسی از راه علوم طبیعی وجود دارد،^۱ خداوند سبحان، گاه انسان را به سیر آفاقی و انفسی به صورت کلی فرامی‌خواند و گاه دست او را گرفته، به مطالعه یک‌یک پدیده‌های نظام‌یافته وادار می‌کند. در جایی می‌گوید:

«قُلْ انظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ»^۲ بگو: با تأمل بنگرید که در آسمان‌ها و زمین [از شگفتی‌های آفرینش و عجایب خلقت] چه چیزها هست؟ ولی نشانه‌ها و هشدارها به حال گروهی که ایمان نمی‌آورند، سودی نمی‌دهد.»

و در جای دیگر فرمان می‌دهد:

«قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ»^۳ بگو در زمین سیر کنید و بنگرید که خداوند آفرینش را چگونه آغاز کرد.»

امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «فکر کن که خداوند در هر برگ رشت‌هایی مانند رگ‌های بدن از هر طرف کشیده و فواید و مصالحی در آنها قرار داده است. اگر انسان بخواهد یکی از این برگ‌ها را بسازد در صورتی که وسایل و ابزار کار هم فراهم باشد، با تحمل زحمات و صرف وقت‌زیاد از عهده ساختن یک برگ بر نمی‌آید.»^۴

امام علی (علیه السلام) نیز در این باره می‌فرماید: «هیچ عبادتی به پایه تفکر در اسرار آفرینش الهی نمی‌رسد.»^۵

۱. محمد شفیعی مازندرانی، تأثیر محیط زیست در اسلام، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۶، ص ۱۹.

۲. یونس (۱۰)، آیه ۱۰۱.

۳. عنکبوت (۲۹)، آیه ۲۰.

۴. مفضل بن عمر، توحید مفضل، ترجمه علامه مجلسی، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۹، ص ۹۴.

۵. محمد رضا حکیمی و محمد حکیمی و علی حکیمی، الحیاء، ترجمه احمد آرام، همان، ص ۸۹.

طبیعت همچنین دربردارنده درس‌های معنوی بسیاری است که از نهایت اهمیت برخوردارند. اهمیت معنوی طبیعت در مراتب بسیار و از طرق بسیار جلوه‌گر می‌شود. طبیعت بکر واجد نظام و هماهنگی است؛ هماهنگی حیرت‌انگیزی که به معنای فنی موسیقایی در همه عوالم طبیعت جریان دارد.^۱ طبیعت بکر به یک معنا نمایانگر تقدس است، هرچند به وجهی منفعلانه، مسلمانی کامل به معنای تسلیم بودن در برابر امر الهی است. یکی از درس‌هایی که طبیعت می‌تواند به شخص روحانی بیاموزد، همین تسلیم محض در برابر قوانین حاکم بر اشیاست، در برابر اصلی که حاکم بر عالم مخلوقات است. زیبایی طبیعت بکر در عین حال هم آدمی را به باطن خویش متوجه می‌سازد و هم جذب خود طبیعت می‌کند.

این زیبایی یادآور آن حق معنوی است که انسان از آن نشأت گرفته است و درواقع به انسان در بازگشت به آن حق همیشه حاضر یاری می‌رساند. زیبایی طبیعت بازتاب مستقیم جمال الهی است و انسان را به مرکز مطلق که در آن جمال وصف‌ناپذیر ذات یگانه قرار دارد باز می‌گرداند. با این همه پیام‌های معنوی طبیعت تنها در زیبایی کلی اشکال، حرکات و کیفیاتش محدود نیست؛ بلکه در نمادهایی هم هست که بازتاب‌های مستقیمی از صفات الهی گوناگون‌اند.^۲

از این‌روی طبیعت در دیدگاه اسلامی معلم بزرگ انسان و مدرس درس‌های نجات‌بخشی برای بشریت است که برخی از آنها عبارت‌اند از: هدف‌داری جهان هستی و بی‌فایده نبودن خلقت؛^۳ هماهنگ بودن نظام حاکم بر جهان هستی؛^۴ درک عملکردهای سودمند عناصر محیط زیست برای خدمت به انسان؛^۵ شناخت عوامل وفور یا سلب نعمت‌ها؛^۶ فهم روش برخورد و بهره‌برداری اصولی از

۱. حسین نصر، نیاز به علم مقدس، ترجمه حسن میان‌داری، قم: موسسه فرهنگی طه، ۱۳۷۸، ص ۲۰۰.

۲. همان، ص ۲۰۵.

۳. انبیا (۲۱)، آیه ۱۶.

۴. رعد (۱۳)، آیه ۲.

۵. لقمان (۳۱)، آیه ۲۰ و حج (۲۲)، آیه ۳۶.

۶. انعام (۶)، آیه ۶.

طبیعت؛ شناخت علل پیدایش و آفرینش‌ها و دستیابی به علل اصلی آنها و درس توحید؛^۱ شناخت عوامل طبیعی و علل ناقصه آفرینش‌ها؛^۲ شناخت ساختار شکوهمند طبیعت و افعال اعجاب‌انگیز آن؛^۳ و سرانجام تماشای طبیعت به مثابه تماشای محشر بزرگ و حضور در صحنه قیامت کبرا.^۴

۶ ۴ ۱. محیط زیست جلوه نعمت الهی

طبیعت و آنچه در آن است از مصادیق نعمت های الهی برای بشر است، «وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ»^۵ خداوند نعمت را در اختیار انسان قرار داده است تا شکرگزار باشد یعنی از آن به نحو مطلوب استفاده نماید و در صورتی که از آن به نحو مطلوب استفاده نماید زیادت نعمت به شکل تداوم آن نعمت یا اختصاص نعمت دیگر به عنوان پاداش عملکرد صحیح در بهره‌وری از نعمت، بهره‌مند می‌گردد. «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ»^۶ ولی اگر با بهره‌برداری خود، طبیعت و محیط زیست را آلوده و تخریب نماید، او نسبت به نعمت بزرگ طبیعت کفر ورزیده و مستحق عقاب دنیوی، محرومیت از این نعمت و موهبت الهی می‌شود. «وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ»^۷ محرومیت از نعمت های الهی در حقیقت ناشی از ویژگی های درونی مانند حرص و طمع ورزی و نادیده گرفتن سنت ها و پیمان های الهی است: «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعَمَهُ أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ»^۸ لذا بحران محیط زیست ریشه در انسان ها یعنی بحران اخلاقی و درونی آنها و عملکرد نامشروع آنها نسبت به

۱. واقعه (۵۶)، آیه ۶۴؛ احقاف (۶۶)، آیه ۳۳.

۲. واقعه (۵۶)، آیات ۶۸ و ۶۹.

۳. اسراء (۱۷)، آیه ۴۴؛ نور (۲۴)، آیه ۴۱.

۴. اعراف (۷)، آیه ۵۷.

۵. نحل (۱۶)، آیه ۵۳.

۶. ابراهیم (۱۴)، آیه ۷.

۷. ابراهیم (۱۴)، آیه ۷.

۸. انفال (۸)، آیه ۵۳.

طبیعت و دیگر نعمت های الهی دارد؛ «فَكَفَّرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ»^۱ در مقابل رعایت حدود و سنت های الهی و پایبندی به اصول زیست محیطی و زیست انسانی بر پایه ی آموزه های آسمانی موجب شکوفایی و طراوت محیط زیست و امکان بهره مندی حداکثری از طبیعت می شود؛ چنانچه پایداری در مسیر مستقیم سبب بهره مندی از آب فراوان می شود: «وَأَلَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقِينَهُمْ مَاءً غَدَقًا»^۲ و ایمان و عمل به دستورات الهی موجب برخورداری از نعمت های آسمانی و زمینی می شود. «وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَاتِ وَالْإِنْجِيلَ وَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكُلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ»^۳ و اگر آنان تورات و انجیل [واقعی] و آنچه را که از سوی پروردگارشان به آنان نازل شده برپا می داشتند، بی تردید از برکات آسمان و زمین بهره مند می شدند.»

۳-۱. اهمیت حفظ محیط زیست در اسلام

دین اسلام که هم‌آهنگ با خواسته‌های فطری آدمیان است، همواره در تعلیم و آموزش‌های نورانی خود، انسان را در مسیر اعتدال دعوت می‌کند و از شیوه‌های افراط و تفریط در همه‌ی امور از جمله در راستای اهمیت حفظ محیط زیست برحذر داشته است. از جمله مواردی که نشان از نگاه بلند اسلام در این زمینه است، می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود.

۱. نحل (۱۶)، آیه ۱۱۲.

۲. جن (۷۲)، آیه ۱۶.

۳. مائده (۵)، آیه ۶۶.

۱ ۳ ۶. توجه آموزه های دین به درختکاری، ایجاد فضای سبز و پاکسازی آب

دین اسلام، دین پاکیزگی است. در این شریعت انسان ساز، پاکیزگی، دستور همگانی برای مردم تلقی شده و بهشت را نیز که مظهر پاکیزگی است، مختص پاکیزگان دانسته است.^۱ رسول گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله وسلم) می فرماید:

«خداوند، پاک است و پاکی را دوست دارد. پاکیزه است و پاکیزگی را دوست دارد. کریم است و بخشش را دوست دارد. پس زندگی خود را پاکیزه سازید.»^۲

در آموزه های دینی، مسلمانان به درخت کاری و ایجاد فضای سبز و ایجاد و پاک سازی آب روان تشویق شده اند.

بر اساس روایتی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم)، سه چیز سبب روشنی چشم دانسته شده است: «نگاه به فضای سبز، آب جاری و روی نیکو»^۳ در جای دیگر آمده است:

«اگر رستاخیز به پا شد و نهالی در دست یکی از شماست اگر می تواند بکارد باید بکارد»^۴

امام صادق (علیه السلام) می فرماید:

«زندگی بدون داشتن سه چیز، بر انسان گوارا نیست: هوای تمیز، آب فراوان و گوارا و زمین حاصل خیز.»^۱

۱. ابوالقاسم پاینده، نهج الفصاحه، چاپ چهارم، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲، ص ۳۶۸.

۲. همان، ص ۲۹۳.

۳. همان، ص ۴۲۵.

۴. همان، ص ۲۶۷.

دین اسلام که همواره در تعالیم نورانی خویش مطابق با فطرت آدمیان راه وسط را در پیش گرفته است در برخورد با طبیعت و مواهب طبیعی نیز نه آن چنان دست انسان را باز گذاشته تا هر نوع تصرفی بخواهد در آن ها بکند و به بهای نابودی این نعمت های خدادادی، زندگی خود را اداره کند و تجمل بخشد و نه اجازه می دهد بشر طبیعت را به علت عظمت آن، خدای خویش دانسته و در مقابل آن به سجده بیفتد و هیچ تصرفی در آن ننماید و صرفاً به دیده تقدیس به آن بنگرد. اسلام در عین این که فرموده است ما همه جهان را برای آسایش انسان و مسخر او آفریده ایم، از طرف دیگر آن ها را موجوداتی فاقد روح ندانسته بلکه به عنوان آیه و کلمه خداوند و موجوداتی دارای شعور نسبی که تسبیح گوی خداوند هستند، معرفی کرده و برای همه آن ها اعم از حیوان و گیاه حقوقی در نظر گرفته و انسان ها را به رعایت آن حدود و حقوق دعوت می کند.^۲

درباره حقوق حیوانات روایات بسیاری وارد شده است. نام انواع حیوانات در قرآن آمده است و به طور کلی قرآن در مسیر هدایت انسان ها و عبرت آموزی آن ها از حیوانات نیز استفاده کرده است. خداوند در قرآن از حیوانات یاد می کند تا بشر نعمت های الهی را به فراموشی نسپارد یا به آن ها مثال زده که این از مصادیق «حکمت» و «موعظه حسنه» است. در یک نگاه، حیوانات در قرآن از سویی از نعمت های الهی اند که انسان باید شکر آن ها را بگذارد و از طرفی در زمره آیات هستی و ربوبیت پروردگار قرار دارند و از سوی دیگر دارای دنیای خاصی هستند. طبق ادله ای که وجود دارد کشتن و آزار هیچ حیوانی جایز نیست و اطلاق ادله، همه حیوانات را در بر می گیرد؛ مگر درباره آن دسته از

۱. حسن بن علی ابن شعبه حرانی، تحف العقول، علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۳، ص

۲. سعید فراهانی فرد، همان، ص ۲۰۰

حیواناتی که به دلیلی استثنا شده اند.^۱ حضرت مسیح (علیه السلام) هنگام عبور از کرانه ی دریا مقداری از غذای شخصی خود را به دریا انداخت. برخی از حواریون گفتند: یا روح الله چرا چنین کردی؟ فرمود: برای حیوانات دریا، تا از آن تغذیه کنند و ثواب این کار نزد خداوند بزرگ است.^۲

در دین اسلام، چون همه پدیده ها بر اساس خدامحوری تفسیر می شوند، به حیوانات نیز از دیدگاه آیات و مخلوقات خدا نگریسته می شود و به طور طبیعی، مخلوق خدا احترام خاص خود را خواهد داشت. از این رو، هیچ کس حق ندارد با حیوانات که یکی از جلوه های شگفت انگیز آفرینشند، مانند اشیای بی جان برخورد کند یا آنها را فدای هوا و هوس های شخصی خویش کند. قرآن کریم در سوره «نحل»، حیوانات را به سه دسته تقسیم می کند:

اول - حیواناتی که غذای انسان و نیازهای زندگی او را تأمین می کنند؛

دوم - حیواناتی که برای انسان مفیدند و مایه زینت و شکوه انسان هستند؛

سوم - حیواناتی که مورد استفاده انسان نیستند؛

به طور کلی، تمام این حیوانات مخلوق خدایند و نشانه های او شناخته می شوند. بر اساس این جهان بینی، در اسلام، حقوقی برای حیوانات در نظر گرفته شده است و انسان ها موظف به رعایت آن شده اند.^۳

۱. محمد حسینی شیرازی، اسلام و محیط زیست، ترجمه حسین اسلامی اردکانی، تهران: یاس زهرا، ۱۳۸۷،

ص ۳۰۷ و ۳۰۲.

۲. عبدالله جوادی آملی، اسلام و محیط زیست، تنظیم عباس رحیمیان، چاپ سوم، قم: مرکز نشر، اسراء، ۱۳۸۶،

ص ۲۷۵.

۳. غافر (۴۰)، آیه ۷۹؛ طه (۲۰)، آیه ۵۴؛ أنعام (۶)، آیات ۱۴۶-۱۴۴؛ مومنون (۲۳)، آیه ۲۲؛ نحل (۱۶)،

آیات ۷-۵.

حمایتی که در مکتب تربیتی اسلام از حیوانات (حیات وحش) به چشم می خورد، در هیچ مکتبی دیده نمی شود. در دین اسلام، تمام انسان ها در برابر حفظ و حمایت از حقوق حیوانات، مسئول شناخته شده اند. دکتر گوستاو لوبون نوشته است:

در بلاد اسلامی، جمعیت حمایت از حیوانات لازم نیست. این قطعه از دنیا را می توان بهشت حیوانات دانست. مسلمانان حقوق سگ، گربه و طیور را رعایت می کنند؛ به ویژه در مساجد و معابر، طیور با کمال آزادی پرواز می کنند و در مناره ها لانه دارند. مسلمانان در این باره به گونه ای اند که باید ما اروپاییان، بسیاری چیزها را از آنان بیاموزیم.^۱

امام علی (علیه السلام) در خطبه ای که در آغاز خلافتش خواند و در آن، مسئولیت و حقوق مسلمانان را یادآوری کرد، فرمود:

«إِتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّى عَنِ الْبَقَاعِ وَ الْبَهَائِمِ، أَطِيعُوا اللَّهَ وَ لَا تَعْصَوْهُ»^۲
درباره بندگان و بلاد و شهرها از خداوند بترسید؛ [مبادا بر کسی ستم کنید و به ویرانی و تبهکاری زمین در بلاد و شهرها اقدام کنید] همه شما مسئولید و مورد پرسش قرار می گیرید؛ حتی درباره زمین ها و چهارپایان [که به چه دلیل مزارع و جنگل ها را از بین بردید، شهرها و خانه ها را ویران کردید و حیوانات زبان بسته را آزار دادید] از خداوند فرمان برید و عصیان نورزید.

ابن ابی الحدید، در شرح فراز پایانی سخن امام علی (علیه السلام) می نویسد: در باب حقوق حیوانات از آدمیان در قیامت سؤال می شود که: «چرا حیوانات را اذیت و ناراحت کردید؟»^۳

۱. گوستاو لوبون، تمدن اسلام و عرب، ترجمه سید محمدتقی فخرگیلانی، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۷۷، ص ۴۴۶.

۲. نهج البلاغه، خطبه ۱۶۷.

۳. عبدالحمید بن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۹، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴، ص ۲۹۰.

در این سخن گوهریار امام، به گونه ای از «محیط زیست» حمایت شده که همانند آن، در هیچ مکتب بشری دیده نشده است. در مکتب انسان ساز اسلام، انسان به گونه ای تربیت می شود که نه تنها به آزار حیوانات نمی پردازد، بلکه حتی در برابر آزار یا خستگی و زحمت هایی که از طرف حیوان بر او تحمیل می شود، صبر می کند.^۱

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) به مجاهدان اسلام سفارش می کرد که حیوانات را بی جهت کشتار نکنند. «وَلَا تَعْقَرُوا مِنَ الْبَهَائِمِ مِمَّا يُؤْكَلُ لَحْمُهُ إِلَّا مَا لَا بُدَّ لَكُمْ مِنْ أَكْلِهِ؛^۲ حیوانات حلال گوشت را جز در صورت احتیاج به گوشت آنها، کشتار نکنید.»

معاویه بن عمار از امام صادق (علیه السلام) روایت می کند که آن حضرت فرمود: «از کشتن حیوانات، به جز افعی، عقرب و موش بپرهیزید؛ زیرا وجود افعی، عقرب و موش در محیط زندگی انسان، موجب زیان است. در مورد نابودی آنها منعی نیامده و دلایل آن در روایات بیان شده است.»^۳

۳ ۳ ۶. توجه به محیط زیست به عنوان امانت در دست بشر

۱. حسن بن علی نظام الملک، سیاست نامه، تهران: اساطیر، ۱۳۸۰، ص ۱۷۷.

۲. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، محقق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۴، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷، ص ۲۹.

۳. محمد بن یعقوب کلینی، گزیده کافی، ترجمه محمد باقر بهبودی، ج ۳، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۳، ص ۳۷۲.

تمام تعالیم و دستورهای اسلام برای رسیدن به کمال انسان و سعادت اخروی در بستر زندگی سالم می باشد، لذا سلامت اجتماع در صورتی تأمین خواهد شد که یک تعادل و تناسب منطقی با تعالیم الهی برقرار باشد. بخشی از این تعالیم در نظام طبیعی خلقت نهاده شده است.^۱

پیام قرآن کریم که مقدس ترین متن دینی است، صحنه آفرینش را پرده پرنیانی جمال و شکوه خداوندی می داند و سراسر گیتی را می ستاید و در این باره می فرماید:

«اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ»^۲ خدا آفریننده هر چیزی است و او بر هر چیزی نگهبان و کارساز است.

هر چه را خداوند آفرید، زیبا خلق کرد که از آن زیباتر ممکن نبود مگر نه علم خداوند به آن تعلق می گرفت و از قدرت فراگیر الهی خارج نبود. «الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ»^۳ همان کسی که آن چه را آفرید نیکو ساخت. و در عین حال می فرماید: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ»^۴ ما انسان را در نیکوترین نظم و اعتدال آفریدیم.

اگر چه هر موجودی زیبا خلق شد و انسان نیز همانند مخلوق ها از حُسن نفسی برخوردار است، لیکن چون می تواند خلیفه الهی شود که عالم و آدم را می آراید، لذا نسبت به موجودهای دیگر از حُسن زایدی بهره می برد که مخلوق های دیگر فاقد آنند،^۵ لذا خدای سبحان بعد از تبیین نظام آفرینش

۱. نعمت الله خراسانی، اصغر محمدی فاضل، محیط زیست در تعالیم (فهرست اعلام محیط زیست طبیعی در قرآن

کریم)، چاپ دوم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸، ص ۱۶.

۲. زمر (۳۹)، آیه ۶۲.

۳. سجده (۳۲)، آیه ۷.

۴. تین (۹۵)، آیه ۴.

۵. عبدالله جوادی آملی، اسلام و محیط زیست، همان، ص ۱۴.

انسان چنین فرموده است: «فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ»^۱ سودمند و بابرکت است خدا که نیکوترین آفرینندگان است.»

در قرآن کریم، خداوند انسان را خلیفه ی خویش در زمین معرفی نموده است؛ «...إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً...»^۲ و سرّ آن را علم اسمائی دانسته است که به آدمیان آموخته است. «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا...»^۳ در تفسیر قمی در زمینه مراد از اسماء در آیه شریفه «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا...» آمده است که امام (علیه السلام) فرمود: «اسامی کوه ها، دریاها، دواها، گیاهان و حیوانات است.»^۴ در جهان بینی اسلامی، انسان نماینده و جانشین خدا در روی زمین است و سایر مواهب امانتی در دست او است که در مسیر هدایتش و زمین استفاده کند.

۴ ۳ ۱. توجه اسلام به عوامل تخریب محیط زیست

روز به روز بر نگرانی بشریت نسبت به آلودگی محیط زیست افزوده می گردد و مشکل آلودگی محیط زیست آن چنان جدی است که در دستور کار بسیاری از اجلاس ها، کنفرانسها و سازمانهای بین المللی قرار می گیرد. در حال حاضر به دلیل تداوم بحران های زیست محیطی، دیدگاه جهانی نسبت به مذهب تغییر یافته است. و به عنوان یکی از عوامل مؤثر در کاهش معضلات زیست محیطی مورد توجه قرار گرفته است اکنون بسیاری از طرفداران محیط زیست بر این اعتقادند که «سیاست زیست محیطی» کارآمد، نیازمند جامعیت و حمایت های دینی و اخلاقی است؛ چرا که در تعالیم ادیان اسلام، یهود، مسیح، هندو، زردشت و ... احترام به طبیعت و همه ی عالم وجود، به عنوان یک اصل

۱. مومنون (۲۳)، آیه ۱۴.

۲. بقره (۲)، آیه ۳۰.

۳. بقره (۲)، آیه ۳۱.

۴. علی بن ابراهیم قمی، تفسیر القمی، ج ۱، چاپ سوم، قم: دارالکتاب، ۱۴۰۴، ص ۴۵.

اخلاقی مورد توجه و عنایت است.^۱ توجه اسلام به عوامل تخریب محیط زیست نشان از جایگاه این امر مهم در آموزه های دینی دارد. از منظر اسلام از جمله عواملی که منجر به نادیده گرفتن حقوق محیط زیستی که از آن همه نسل هاست و تخریب آن به دست بشر می شوند، را می توان در موارد زیر بیان نمود:

۱. سوء استفاده از مقام خلیفه الهی بشر

در جهان بینی اسلامی، انسان نماینده و جانشین خدا در روی زمین بوده و زمین و سایر مواهب طبیعی، امانتی در دست او است که در مسیر هدایتش از آنها استفاده کند و به طور مسلم، تخریب محیط یا تضییع حقوق دیگران با هدایت او سازگاری ندارد، به رغم این که هدف نهایی او ساختن آخرت است، این مهم از طریق دنیای آبادان صورت می گیرد. همچنین هرگونه ظلم به موجودات خداوند اعم از انسان ها یا حیوانات و نباتات ناسپاسی شمرده می شود که انسان معتقد به مبدا و معاد از آن گریزان است. در نتیجه این نگرش به طبیعت که حدود آن در قرآن تعیین شده و در حدیث و سنت پیامبر مورد تاکید قرار گرفته است، مسلمانان همیشه به طبیعت عشق می ورزیده اند، طبیعتی که بازتابی از واقعیات بهشتی در این عالم پائین است.

انسان در سایه ایمان، تکبر، حرص و طمع و بی عدالتی خود را درمان می کند. انسان باید به زیبایی های خلقت دائم شکرگذار بوده و فراتر از هرچیز شفقت و مهربانی را نه فقط برای هموعان خود، بلکه برای حیوانات و سایر موجودات زنده در خود تقویت بخشد. امام صادق (علیه السلام) می فرماید:

«درختان میوه دار را قطع نکنید که خداوند بر شما عذاب را فرود آورد.»^۲

۱. الکساندر کیس، مقدمه ای بر حقوق بین الملل محیط زیست، ترجمه محمدحسن حبیبی، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۹، ص ۷۰۸.

۲. محمد باقر مجلسی، حلیۃ المتقین، چاپ ششم، تهران: یاس بهشت، ۱۳۹۰، ص ۳۸۷.

۲. آلودگی محیط زیست پیامد اسراف

از جمله مواردی که ثروت زیست محیطی را بر باد داده و بر آلودگی آن می افزاید، بی تردید اسراف در بهره برداری از منابع خدادادی است. همان طور که بر همگان روشن است، اسراف و بهره برداری بیش از مقدار مورد نیاز از هر چیزی اسراف به شمار می آید.

خدای متعال فرعون را مصداق بارز اسراف کاران خوانده است و می فرماید:

«إِنَّهٗ كَانَ عَلِيًّا مِّنَ الْمُسْرِفِينَ»^۱ متکبری از اسراف کاران بود.

خداوند از آن رو از فرعون به عنوان اسراف کار نامبرده که او در تمام جوانب زندگی، از جمله در اموال، جان مردم، زنان و ... راه افراط در پیش گرفته بود.

تبذیر فراتر از اسراف است. خداوند می فرماید:

«إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ»^۲ همانا بیهوده مصرف کنندگان برادران شیطان می باشند.

خداوند از آن رو مبذرین را برادران شیطان خوانده که به پیروی از شیطان هر چیزی را در محل و موضع نامناسب قرار می دهند.

۳. برهم زدن توازن محیط زیست

خداوند در قرآن فرموده است: «و انبتنا فیها مِن كُلِّ شَیْءٍ مَّوْزُونًا»^۳ از هر گیاه موزون در آن رویانیدیم.

۱. دخان (۴۴)، آیه ۳۱.

۲. اسراء (۱۷)، آیه ۲۷.

۳. حجر (۱۵)، آیه ۱۹.

بنابراین ایجاد اختلال در توازن موجب بی‌نظمی فراگیر شده و زیان‌های سنگینی متوجه انسان، جانوران و گیاهان می‌کند. محیط زیست از قوانین و مقررات الهی برخوردار است که اجزای آن به یکدیگر پیوسته است و بسان دستگاهی عمل می‌کند که هرگاه قطعه‌ای از آن خراب شود، کل دستگاه ناکارآمد می‌شود. در صورتی که بخشی از محیط زیست خواه دریا، خشکی و فضا دچار نابسامانی می‌شود، بر سایر بخش‌های آن تاثیر می‌گذارد.

واضح است که بارزترین مصادیق عدم توازن در محیط زیست، آلوده شدن آن به دست بشر است که در نهایت، به انسان، جانوران و گیاهان لطمه‌های جبران‌ناپذیری وارد می‌کند.^۱

«و لو لا دافعُ الله الناسَ بعضهم ببعض لفسدت الارضُ ولكنَّ الله ذُو الفضلِ على العالمين»^۲ و اگر خداوند، برخی از مردم را به وسیله بعضی دیگر دفع نمی‌کرد، به یقین زمین تباه می‌گردید و خداوند نسبت به جهانیان، لطف و احسان دارد.»

۴. تاثیر عصیانگری انسان بر محیط زیست

انسان‌ها به سبب دارا بودن اختیار، راه سوءاستفاده را در پیش می‌گیرند و به ظاهر خللی در جهان ایجاد می‌کنند و به سخن قرآن: «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ»^۳ در زمین از دریا و خشکی به سبب فعالیت‌های نادرست بشر فساد و تباهی راه یافته است.»

این گونه است که به سبب رفتارهای عصیانی و فسادانگیز بشر نه تنها گروهی از انسان‌ها بلکه برخی از جانوران و گیاهان خشکی و دریا آسیب می‌بینند و نمی‌توانند به آسانی به روزی و رزق خویش دست یافته و به کمال شایسته و بایسته خود برسند. تأثیرات رفتاری انسان در محیط زیست به

۱. محمد حسینی شیرازی، همان، برگرفته از صص ۲۴۳ ۲۴۵ ۲۴۶ ۲۴۷-۲۵۰

۲. بقره (۲)، آیه ۲۵۱.

۳. روم (۳۰)، آیه ۴۱.

دو گونه بازتاب های طبیعی چون آلوده کردن دریاها و از میان بردن محیط زیست جانوران و گیاهان در خشکی و دریا و نیز به شکل بازتاب های به ظاهر غیرطبیعی چون عذاب های الهی بروز و ظهور می کند.

عدم پرداخت زکات موجب کاهش بارندگی و یا عصیان و کفران نعمت ها باعث کاهش روزی و رزق می شود. این گونه است که روزی تضمین شده برخی از انسان ها و موجودات زمینی گاه گاه دستخوش تغییرات و نوسانات می گردد. با این همه خداوند چون آگاه و خبیر و عالم و قادر است و هر چیزی را براساس حکمت آفریده و مدیریت می کند بر موجودات زمینی رأفت و رحمت می ورزد و آنان را به طرق مختلف به روزی شان می رساند و آنان را از روزی تضمین شده بهره مند می سازد. برخی از انسان ها نیز که اهل تقوا و مغفرت هستند و خداوند در همه زندگی ایشان حضور دارد از روزی تضمین شده برخوردار هستند. از این میان کسانی که در جست و جوی علم دین هستند و می خواهند آدم شوند هر چند که در حوزه و مدارس دینی نیستند و با گله ها و رمه های گاو و گوسفند در بیابان زیست می کنند ولی چون همواره در هستی تفکر می کنند و در آفاق و انفس خویش سیر می کنند و از مصادیق واقعی طالب علم هستند اینان با این روش خویش جزو کسانی هستند که از روزی تضمین شده بهره مند می شوند.

حوادث عالم تا اندازه ای تابع اعمال انسان هاست؛ یعنی اگر انسان ها از خدا اطاعت کنند و راه بندگی او را بپیمایند، درهای رحمت و برکات الهی بر روی آن ها گشوده می شود و چنان چه از راه بندگی منحرف شوند و در وادی گمراهی قدم نهند و به اندیشه باطل و انگیزه فاسد آلوده شوند، در جامعه انسانی فساد پدید می آید و دامنه اش خشکی و دریا را فرا می گیرد، زیرا هر مصیبتی دامنگیر انسان می شود، دستاورد شوم خود اوست: «وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ؛ و هر آسیبی به شما رسد به سبب اعمالی است که مرتکب شده اید، و از بسیاری [از همان اعمال هم] درمی گذرد». علاوه بر قرآن کریم، روایات معصومین (علیهم السلام) نیز به تاثیر اعمال شر در پیدایش رخدادهای ناگوار زیست محیطی اشاره دارند. امام باقر(علیه السلام) فرمود: «أَمَّا إِنَّهُ لَيَسْتُ

سَنَةً أَمْطَرَ مِنْ سَنَةٍ وَلَكِنْ يَصِفُهُ [يَضَعُهُ] حَيْثُ يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا عَمِلَ قَوْمٌ بِالْمَعَاصِي صَرَفَ عَنْهُمْ مَا كَانَ قَدَرًا لَهُمْ مِنَ الْمَطَرِ فِي تِلْكَ السَّنَةِ إِلَى غَيْرِهَا مِنَ الْفَيَافِي وَالْبَحَارِ وَالْجِبَالِ وَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَيُعَذِّبُ الْجُعْلَ فِي جُحْرِهَا يَحْبِسُ الْمَطَرَ عَنِ الْأَرْضِ لَخَطِإٍ [لِخَطَايَا] مَنْ بِحَضْرَتِهِ [بِحَضْرَتِهَا] وَقَدْ جَعَلَ اللَّهُ لَهُ السَّبِيلَ وَ الْمَسْلَكَ إِلَى مَحَلِّ أَهْلِ الطَّاعَةِ ثُمَّ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ (عليه السلام) فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ! بدانید هیچ سالی پرباران تر از سال دیگر نیست، بلکه [خدا] آن را در هر منطقه ای بخواند فرود می آورد. به راستی زمانی که جامعه ای مرتکب گناهان شود، خدا بارانی را که برای آن ها قرار داده بود در آن سال در آن جا نازل نکرده، در بیابان های وسیع، دریاها و کوه ها نارل می کند و خدا، حشره (جُعْل) را در خانه اش به سبب گناهان مردمی که در کنار آن هستند، با نباریدن باران عذاب می کند، زیرا او به مکانی برود که در آن جا معصیت نمی شود؛ آن گاه امام (علیه السلام) فرمود: ای صاحبان بصیرت! پند گیرید.»

بنابراین برای تبیین جایگاه محیط زیست در اسلام مطالب این فصل در سه قسمت مطرح می شود. در قسمت اول از نظر قرآن، عناصری که محیط زیست را تشکیل می دهند بیان شد. و بعد از شناخت این عناصر نوبت به طرح اهمیت بحث طبیعت و محیط زیست در اسلام رسید و در پایان با توجه به آموزه های اسلامی که در آیات و روایات آمده ما را به مبحث حفظ محیط زیست و جایگاه محیط زیست و حفظ آن از نظر اسلام رهنمون می سازد.

فصل دوم: مبانی و راهکارهای حفاظت از محیط

زیست در آموزه های دینی

۱. مبانی حفظ محیط زیست در اسلام

۲. راهکارها حفاظت از محیط زیست در آموزه های

اسلام

واکنش متقابل انسان و محیط زیست یک سلسله مناسبات را بین انسان و محیطش دربردارد که بر پایه ی فرایند پیچیده (تصمیم-عمل) بنا نهاده شده است و از جهان بینی او زاییده می شود. مبانی حفاظت محیط زیست در اسلام یک نظام نگرشی است که تعیین کننده ی شیوه ی برخورد و ارتباط انسان با طبیعت می باشد و برطبق آن جهان از یک مشیت حکیمانه پدید آمده است. نظام هستی بر اساس خیر و رحمت و رسانیدن موجودات به کمالات شایسته ی آن ها استوار است. در این فصل ما به مبانی قرآنی حفظ محیط زیست و در ادامه به بیان راهکارهای حفظ محیط زیست در اسلام می پردازیم که مبانی قرآنی را می توان در دو گروه اخلاقی و اعتقادی بررسی نمود و راهکارهای حفظ محیط زیست بر دو قسم، راهکارهای درونی و برونی می باشد.

۱-۲: مبانی حفظ محیط زیست در اسلام

۱-۱-۲. مبانی قرآنی اعم از آموزه های اعتقادی و اخلاقی

خداوند در قرآن می فرماید: «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ»^۱ و ما این کتاب را بر تو نازل کردیم که بیانگر همه چیز است.»

می توان از آیه بالا استدلال کرد که بیان هر چیزی در قرآن هست؛ ولی با توجه به این مطلب، که قرآن یک کتاب تربیتی و انسان سازی است، که برای تکامل فرد و جامعه در همه جنبه های معنوی و مادی نازل شده است، روشن می شود که منظور اموری است که برای هدایت انسان لازم و ضروری است.^۲

به طور قطع، یکی از اموری که زمینه ساز سعادت و کمال انسان در دنیا و آخرت است، داشتن محیطی سالم و امن است که انسان بتواند در پناه آن، به تربیت جسم و جان خویش بپردازد. اصولاً

۱. نحل (۱۶)، آیه ۸۹.

۲. ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، همان، ج ۱۱، ص ۳۶۱.

یکی از وظایف مهم بشر که حفظ جان است، جز با زیستن در محیطی امن و سالم امکان پذیر نیست. بدین سبب، شرط اولیه داشتن روحی سالم، جسم سالم است و جسم سالم نیز فقط زمانی حاصل می شود که انسان از محیط زیست سالم بهره مند باشد.

از آنجا که انسان به عنوان جزئی از جهان عظیم خلقت، با مجموعه بزرگی از مخلوقات دیگر، از جمله طبیعت و محیط زیست در ارتباط است، بدیهی است که زندگی شایسته او، در گرو تنظیم مناسب روابط با آنها خواهد بود. اسلام در این باره مبانی را ارائه داده است؛^۱ به طوری که می توان گفت در اسلام، جامع ترین دیدگاه و صحیح ترین شیوه تعامل با طبیعت و محیط زیست بیان شده است.^۲

با نگاهی به متون دینی و از جمله قرآن کریم می توان دریافت که محیط زیست و تلاش برای به حفظ و حمایت از آن، برای بهره مندی بشر از محیط زیستی امن و سالم جهت نیل به کمال، مورد اهتمام اسلام است. آیات متعددی در قرآن بر این مسأله دلالت دارند. این آیات چند دسته هستند که به آنها اشاره می شود:

۱. محیط زیست حق همگانی

این دسته از آیات بیان می کنند که خداوند طبیعت و محیط زیست را برای انسان آفریده و انسان حق تصرف و استفاده از آن را دارد و این حق برای همه انسان ها در همه زمان ها وجود دارد.^۳

خداوند در سوره بقره می فرماید:

۱. محمد ربانی، بهره گیری شایسته از محیط زیست با الهام از تعالیم اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و

محیط زیست، تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۸، ص ۲۲۳.

۲. علی خامنه ای، پیام به اولین همایش حقوق محیط زیست، روزنامه ایران، ۱۳۸۲/۳/۲۲، ص ۴.

۳. ابوالقاسم گرچی، اسلام و محیط زیست، مجله نور علم، ش ۴، خرداد ۱۳۶۳، ص ۱۱۵.

«هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا»^۱ و اوست آن (آفریننده ای) که همه آنچه در زمین است برای شما آفرید».

این آیه بهره برداری از منابع و منافع زمین را متعلق به همه انسان ها، در همه زمان ها می داند؛ که باید به طور اصولی و صحیح، در جهت رفع نیازها و رعایت حقوق دیگر انسان ها در همه دوره ها صورت پذیرد.

در آیه دیگر خداوند می فرماید:

«وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ»^۲ شما را از امکانات زمین بهره مند ساختیم و وسائل معیشت شما را در آن فراهم کردیم.

این آیه نیز، بیان کننده توانایی و امتیازی است که انسان روی زمین دارد، تا جایی که در آن وسائل زندگی او فراهم شده است. روشن است که داشتن محیط زیستی سالم، جزء اولین حقوق انسان برای زندگی در روی زمین است. بر همین اساس، خداوند نیز پهنه طبیعت را زیستگاه انسانی قرار داده است.

در سوره «رحمن» آمده است: «وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ»^۳ و (خداوند) زمین را برای همگان قرار داد.

بر مبنای این آیه کریمه، زمین و محیط زیست آن، حق همگانی است و همه حق دارند از آن بهره مند شوند. بنابراین، استفاده از این حق، باید به گونه ای باشد که امکان استفاده و بهره برداری از آن، برای نسل حاضر و نسل های آینده حفظ شود.

۱. بقره (۲)، آیه ۲۹.

۲. اعراف (۷)، آیه ۱۰.

۳. الرحمن (۵۵)، آیه ۱۰.

نکته ای که باید بدان توجه داشت این است که، هرگاه حقّی برای انسان نسبت به چیزی پدید آید، در مقابل آن تکلیفی نیز خودنمایی خواهد کرد. به عبارت دیگر حق و تکلیف، دو روی یک سکه اند؛ اگر استفاده و بهره برداری از طبیعت و محیط زیست برای انسان به رسمیت شناخته شده؛ این حق، تکلیفی نیز ایجاد می کند و آن این است که انسان، وظیفه دارد به گونه ای از حق خود استفاده کند که به حقوق دیگران لطمه ای وارد نکند. بر همین اساس، اگر انسان از محیط زیست استفاده می کند، باید استفاده او، به گونه ای باشد که به حقوق دیگران در استفاده از آن خدشه ای وارد نشود.

۲. محیط زیست و عناصر آن، مسخر انسان

دسته ای از آیات قرآن هستند که در آنها از واژه «تسخیر» در مورد عناصر محیط زیست برای انسانها به کار رفته است. در این آیات، آفتاب و ماه، باد و باران، کوه ها و درّه ها، جنگلها و سبزه زارها، حیوانات و سایر منابع زمینی و خلاصه همه موجودات را در خدمت انسان در آورده و همه را فرمانبردار انسان ساخته است تا او بتواند از همه آنها بهره برده و زندگی سعادت‌مندی را داشته باشد. در فرهنگ قرآن، واژه تسخیر به دو معنی آمده است: یکی در خدمت منافع و مصالح انسان بودن مانند تسخیر خورشید و دیگری زمام اختیارش در دست بشر بودن مانند دریاها و بسیاری از موجودات زمین.^۱ برای این که حق انسان در استفاده و بهره برداری از طبیعت رادر این قسم از آیات بیان شود، به چند نمونه اشاره می شود. خداوند در سوره نحل می فرماید:

«وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ^۲ خَدَاوَنَد، خورشید و ماه را مسخر شما ساخت».

و در سوره دیگر چنین می فرماید:

«وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ^۱ شب و روز را برای شما تسخیر کرد».

۱. ناصر مکارم شیرازی و دیگران، همان، ج ۱۰، ص ۳۵۶.

۲. ابراهیم (۱۴)، آیه ۳۳.

و در جای دیگر اشاره می کند:

«أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ؟^۱ آیا ندیدید که خداوند آنچه در آسمانها و زمین است، مطیع شما کرد» و موارد فراوان دیگری که بر همین معنا دلالت دارند.^۲

استاد شهید مرتضی مطهری (رحمه الله علیه)، در مورد این آیات می فرماید:

«در قرآن از مسخر کردن ماه، خورشید، شب، روز، دریا، نهرها، کوه ها، باد و هر چه در آسمان و زمین است، یاد شده است. بدیهی است که در همه این موارد، مقصود این است که این امور طوری آفریده شده اند که رام انسان و مورد استفاده و بهره برداری انسان هستند»^۳

از آنچه گفته شد معلوم می شود که طبیعت و محیط زیست در متون دینی، حق همه انسانها در همه دوران هاست. بنابراین، در مقابل حق استفاده ای که خداوند برای انسان در محیط زیست و طبیعت قائل شده است، وظیفه ای نیز بر عهده او گذاشته است که آن، حفظ و حمایت و بهره برداری صحیح از محیط زیست است؛ زیرا هدف خداوند از در اختیار گذاشتن طبیعت برای انسان این است که جهت رفاه، آسایش و تکامل خود از آن بهره مند شود. بنابراین، اگر در استفاده از این امکاناتی که در اختیار او قرار گرفته، زیاده روی کند، بر خلاف آن هدف متعالی اقدام کرده که نتیجه اش به خطر افتادن حیات خود او و دیگران و بازماندن از سیر تکاملی در مسیر سعادت دنیا و آخرت خواهد بود.

با این همه، تصرف در محیط زیست باید به گونه ای باشد که انسان را در جهت دستیابی به حیات طیبه و توسعه متعادل که ضامن ارتقای وضع جسمی و روحی بشر است، یاری کند.^۴ به عبارت دیگر، تصرف در محیط زیست باید به شیوه ای باشد که آدمی را به غایت و هدف خلقت برساند. بدین

۱. نحل (۱۶)، آیه ۱۲.

۲. لقمان (۳۱)، آیه ۲۰.

۳. حج (۲۲)، آیه ۳۶؛ نحل (۱۶)، آیه ۱۴.

۴. مرتضی مطهری، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی، ج ۲، چاپ بیستم، تهران: صدرا، ۱۳۷۳، ص ۵۷.

۵. محمد ربانی، همان، ص ۲۳۳.

جهت، استفاده از آن به طور دلخواه و بدون در نظر گرفتن این که این نعمتها وسیله اند نه هدف، خود باعث گمراهی و انحراف انسان از مسیر حق خواهد بود. انسان به عنوان موجودی مختار، باید به این واقعیت تن دهد، که زمین همان گونه که محل رشد تکوینی و جسمی اوست، باید محیط تکامل روحی و معنوی او نیز باشد؛ و چون اسباب و مقدمات تکامل روحی اش، ارادی و اختیاری است، پس باید به شیوه‌ای عالمانه و مدبرانه از محیط زیست، برای این هدف متعالی استفاده کند؛^۱ زیرا رسیدن به تکامل روحی و معنوی بدون بهره‌مندی از محیط زیستی امن و سالم امکان‌پذیر نخواهد بود.

۳. خداوند مالک حقیقی محیط زیست

مالکیت حقیقی همه ی موجودات آفرینش از جمله انسان و طبیعت از آن خداوند متعال است. «وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»^۲ و مالکیت و فرمانروایی آسمان‌ها و زمین فقط در سیطره خداست، و خدا بر هر کاری تواناست.» و در جای دیگر می‌فرماید: «لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَّهُ قَانُونٌ»^۳ آنچه در آسمان‌ها و زمین است مخلوق و مملوک اویند.» مالکیت حقیقی خداوند قابل واگذاری به انسان نیست. «وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ» نه در فرمانروایی شریکی دارد.»، لذا انسان نمی‌تواند نسبت به پدیده‌های طبیعی احساس مالکیتی حقیقی نماید و هر گونه تصرف از جمله تصرف، زیانبار را در آن داشته باشد. آن چه که در اختیار انسان با مالکیت اعتباری قرار گرفته است در حقیقت امانت الهی است و انسان امانتدار، مملوک خداوند است. «ءَامِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلِفِينَ فِيهِ»^۴ به خدا و پیامبرش ایمان آورید، و از اموالی که خدا

۱. صادق اصغری لقمجانی، مبانی حفاظت از محیط زیست در اسلام، همان، ص ۹۲.

۲. آل عمران (۳)، آیه ۱۸۹.

۳. بقره (۲)، آیه ۱۱۶.

۴. اسراء (۱۷)، آیه ۱۱۱.

۵. حدید (۵۷)، آیه ۷.

شما را در آن جانشین خود قرار داده انفاق کنید.» خداوند پس از آنکه انسان را بر جمیع مخلوقات خود برتری داد و کرامت بخشید او را خلیفه خود در زمین قرار داد، به همین اعتبار او را نسبت به تصرف کردن در اشیاء و موجودات مخلوق خود مأذون ساخت؛ لذا انسان به عنوان مالک غیرحقیقی مأذون، در حدود اذن خالق در محدوده ی احکام و مقررات وضع شده از ناحیه او حق تصرف دارد. بنابراین او نمی تواند تصرف ناروا در آن داشته باشد. تصرف ناروا همچون آلوده ساختن محیط زیست، ظلم است.

انسان برای برقراری ارتباط با خود، دیگران و دیگر موجودات و اشیا باید مملوکیّت خود و دیگر موجودات عالم را، نسبت به خدای سبحان در نظر داشته باشد و برای تحصیل اذن مالک مطلق عالم هستی، تلاش کند. اخذ اذن پروردگار، در گرو تبعیت از اوامر و نواهی اوست که توسط انبیا و رسولان الهی در قالب «دین» ارائه و تبیین شده است؛ لذا تصرف در طبیعت و محیط زیست در چارچوب آموزه های اخلاقی و حقوقی دین مشروع و جایز می باشد. تصرفات زیانباری که به آفریدگان و نظام آفرینش آنها آسیب می رساند ظلم و در نتیجه حرام است و مرتکب آن مستوجب عقاب الهی است؛^۱ زیرا خداوند ظلم نسبت به هیچ موجودی را بر نمی تابد؛ «وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعَالَمِينَ»^۲ خدا هیچ ستم و بیدادی بر جهانیان نمی خواهد.»

۴. تجاوز و تعدی نسبت به محیط زیست؛ افساد در زمین

قرآن کریم از تعادل محیط زیست با واژه موزون یاد می نماید زیرا می فرماید: «وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فَرَائِهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُنٍ»^۳ و زمین را گسترديم و در آن کوه های استوار

۱. ابراهیم چراغی، محیط زیست و حقوق آن از منظر قرآن، ۴ بعدازظهر، ۱۸/۳/۱۳۹۴،

<http://www.tadabbor.org/print.aspx?Page=Article&AID=259>

۲. آل عمران(۳)، آیه ۱۰۸

۳. حجر(۱۵)، آیه ۱۹.

برنهادیم و در آن از هر چیز متناسب و موزون رویانندیم.» بدیهی است هر گونه تصرف در طبیعت که موزون و متناسب بودن عناصر و موجودات طبیعت را برهم زند افساد در ارض است. قرآن کریم تخریب محیط زیست را فساد در زمین می داند، لذا می فرماید: «وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا»^۱ و در زمین از پس اصلاح آن فساد نکنید.» رعایت تعادل محیط زیست و اصلاح در زمین از مصادیق برجسته عهد و میثاق خداوند با آدمی است بدیهی است نادیده گرفتن چنین عهدی موجب خسران است؛ «وَالَّذِينَ يَنْقُصُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَهُ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوَصَّلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ»^۲ و کسانی که عهد خدا را پس از استوار کردنش می شکند، و پیوندهایی را که خدا به برقراری آن فرمان داده می گسلند، و در زمین فساد می کنند، لعنت و فرجام بد و دشوار آن سرای برای آنان است.»

قرآن کریم، تجاوز به حریم طبیعت و ضایع ساختن و تخریب منابع زیستی را اعتداء دانسته است؛ چنانکه می فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْرُمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ»^۳ ضایع

مکنید منابع پاکیزه ای که خداوند در اختیار شما قرار داده است و تجاوز نکنید از حدود خویش، چرا که متجاوزین مشمول محبت خداوند نخواهند بود.»

برخی از محققان از آیه شریفه نتیجه گرفته اند که از نظر قرآن، بشری که از طریق فساد و تباهی و تجاوز از حدود و مرزها، پیمان الهی را بشکند و رابطه با خدا را از هم بگسلد و تعادل میان محیط با محاط را بر هم زند از شمول رحمت، محبت و رأفت الهی دور می گردد.^۴ قرآن کریم ضمن شناسایی حق بهره مندی از ارزاق نهفته در زمین، از سرکشی در بهره وری از آن نهی نموده است. «كُلُوا مِنْ

۱. اعراف (۷)، آیه ۸۵.

۲. رعد (۱۳)، آیه ۲۵.

۳. مائده (۵)، آیه ۸۷.

۴. مصطفی محقق داماد، «مقاله طبیعت و محیط زیست انسان از دیدگاه اسلام»، مجله رهنمون، شماره دوم و

سوم پاییز و زمستان، ۱۳۷۱، ص ۲۷۹.

طَيِّبَاتٍ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى؛^۱ از خوردنی‌های پاکیزه [و مطبوع] که روزی شما نمودیم، بخورید و در [مورد] آن از حدود الهی تجاوز نکنید که خشم من بر شما فرود آید، و کسی که خشم من بر او فرود آید، یقیناً هلاک شده است.»

بدیهی است کسی که با طغیان خود رزق الهی برای بشر را تخریب نماید، مشمول غضب خداوند می‌گردد و غضب خداوند موجب سقوط او خواهد شد.

از لسان قرآن کریم در برخورد با متجاوزان به منابع رزق در می‌یابیم که تجاوز به حریم طبیعت و منابع زیستی آن گناه و جرمی است که خشم و غضب خداوند و سقوط انسان را به همراه دارد. لذا می‌توان مجازات متناسب با آن را با استناد قواعد حقوقی کیفری اسلامی شناسایی و مقرر نمود. برخی از نویسندگان در این زمینه نوشته‌اند: «آیات قرآن کریم و اخبار وارده از معصومین علیهم السلام، آشکارا اهمیت طبیعت و لزوم حمایت از آن و ضرورت «پاسخ دادن» همه جانبه کیفری و غیر آن را بیان کرده است.^۲ بنابراین تخریب محیط زیست، افساد در زمین، ظلم به نوع بشر و موجودات زنده است و از مصادیق برجسته ی ظلم، اثم و جرم است. آلوده سازی آب، خاک، هوا که موجب زیان رسیدن به انسان‌ها و موجودات دیگر می‌شود را باید ظلم و حرام به شمار آورد و مجازات متناسب و روش‌های جبران خسارت را با روش اجتهادی از ادله و منابع فقه، استخراج و ارائه نمود.

۵. برهان نظم در عرصه محیط زیست

از بزرگ‌ترین منظومه‌های آسمانی گرفته تا موضوعات ساده‌ای همچون خطوط سرانگشت‌های انسان که در قرآن به آن اشاره شده است. همه و همه شاهد گویایی بر ربوبیت و اثبات وجود پروردگار

۱. طه (۲۰)، آیه ۸۱.

۲. ناصر قاسمی، حقوق کیفری محیط زیست، تهران: انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۸۰،

است. محیط زیست ما صرفاً بخش کوچکی از نظام خلقت را تشکیل می دهد؛ ولیکن هر چه دانش انسان نسبت به عالم بیشتر شود، به حیرت او در برابر عظمت جهان آفرینش افزوده می شود. عرصه محیط زیست، نمایشگاه بدیع و شگفت بزرگ معمار هستی و عرصه خلاقیت و جلوه گری اوست که زیبایی و شگفتی در آن موج می زند و عالمان و فرهیختگان را به حیرت وا داشته است. در چشم انداز دانش های گوناگون در زمینه محیط زیست و عناصر تشکیل دهنده ی آن، دو مطلب به خوبی روشن می شود:

یکی این که محیط زیست و عناصر آن بر اساس یک نقشه علمی و حساب شده و اندازه گیری خاص و دقیقی آفریده شده است و بر هر ذره ای از ذرات آن یک سلسله قوانین تغییرناپذیر حکومت می کند. دیگر این که، نظم و تدبیر این مجموعه، گواهی است براین که صانعی توانا و سازنده ای دانا با محاسبات دقیق علمی، نقشه آن را طراحی کرده است و به آن وجود و هستی بخشیده است.

همه صاحبان اندیشه و خرد برعمیق تر و پیچیده تر بودن نظم موجود در ساختمان موجودات طبیعی نسبت به مصنوعات بشری شکی ندارند و این امر بسیار عبرت انگیز است. «انیشیتین» فیزیکدان نامی قرن بیستم می گوید: «تمام تلاش ها و تفکرات منظم بشری در مقایسه با نظام عجیب و دقیق کائنات، انعکاس ضعیف و ناقابلی بیش نیست»^۱

آری همچنان که قرآن می فرماید: «هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى؛ او خداوندی است آفریننده، آفریدگاری که به هر موجودی صورت خاصی بخشید.»

امام صادق (علیه السلام) می فرماید: «فکر کن که خداوند در هر برگی رشته هایی مانند رگ های بدن از هر طرف کشیده و فواید و مصالحی در آن ها قرار داده است، اگر انسان بخواهد یکی از

۱. صادق اصغری لقمجانی، مبانی حفاظت محیط زیست، همان، برگرفته از ص ۶۲ ۵۷.

۲. حشر (۵۹)، آیه ۲۴.

این برگ ها را بسازد در صورتی که وسایل و اسباب کار هم فراهم باشد با تحمل زحمت ها و صرف وقت بسیار از عهده آن بر نمی آید.^۱

به این ترتیب، تمام کتاب های ما در علوم طبیعی، کتاب توحید و خداشناسی است، به این شرط که علاوه بر شناخت پدیده ها در پرتو این علوم، به شناخت پدید آورنده ی آن نیز بیندیشیم و در جستجوی علت ها، همین که به ماوراء جهان طبیعت رسیدیم، متوقف نشویم.

۶. برهان تعادل اکولوژیک

نظام خلقت در عین تضاد و تراحمی که بین اجزایش وجود دارد به نحو خاصی به هم مرتبط و پیوسته است و آن رشته ارتباط خاص، اجزای عالم را هم آغوش و هماهنگ یکدیگر کرده و در اثر این هماهنگی، هر موجودی بهترین اثر را در نظام آفرینش دارد. محیط زیست ما نیز با همه ی موجودات و انواع مخلوقات که در آن است، تمام اجزایش به هم مرتبط است. حوادثی که پدید می آید مانند حلقه های زنجیر به هم پیوسته است. کمترین تغییری دگرگونی که در یک جزء محیط زیست مثل تغییرات جو زمین یا لایه اُزن و ... باعث می شود که کل عرصه ی محیط زیست وضعی دیگر به خود بگیرد، هر چند ما آن را نبینیم یا احساس نکنیم. از نظر قرآن نیز نظام جاری در سراسر عالم به هم پیوسته است، بین نظام جاری در آسمان ها و زمین ارتباط برقرار است. هر یک به سود دیگری جریان دارد و همه در تحقق دادن به غرض خلقت دست در دست هم دارند و قدرت الهی در همه ی آن ها نافذ است و همه را به یک سو سوق می دهد. «وَأَن إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُنْتَهَىٰ»^۲ و به درستی همه امور به پروردگارت باز می گردد.»

۱. مفضل بن عمر، توحید مفضل، ترجمه محمدباقر مجلسی، محقق ناصر باقری بیدهندی و دیگران، تهران:

انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۹ ش، ص ۱۹۷.

۲. نجم (۵۳)، آیه ۴۲.

به هم پیوستگی و هماهنگی نظام خلقت و تعادل اکولوژیک حاصل از آن بیانگر اصل توحید است. چنان چه خداوند عزوجل در قرآن می فرماید: «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ»^۱ اگر در آسمان و زمین خدایانی جز الله بود فاسد می شدند (و نظام جهان بر هم می خورد) منزله است خداوند پروردگار عرش از توصیفی که آن ها می کنند.»

برهان تعادل اکولوژیک شعبه ای از برهان نظم است که بیانگرهماهنگی و موازنه و کنترل در عرصه محیط زیست است. دانشمندان در عرصه محیط زیست پرده از روی اسراری برداشته اند که انسان را در اعجاب عمیقی فرو می برد. این موازنه و تعادل گواه راستین بر وجود آفریدگاری مدبراست.^۲ چنین حقیقتی در آیات مختلفی در قرآن بیان شده است: «قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا»^۳ خداوند برای هر چیز قدر و اندازه ای قرار داده است.»

۷. خلقت تدریجی آسمان ها و زمین و وجود هدفی مشخص در آن ها

آفرینش اگر در یک لحظه بود کمتر می توانست از عظمت و قدرت و علم آفریدگار حکایت کند، اما هنگامی که در مراحل مختلف، چهره های گوناگون، طبق برنامه ای منظم و حساب شده انجام گیرد، دلیل روشن تری برای شناسایی آفریدگار خواهد بود. خداوند با وجود قدرت بی انتهایی که دارد، می توانست همه ی آسمان ها و زمین را در یک لحظه بیافریند ولی اراده فرمود که این کار در دوره های طولانی انجام پذیرد. خداوند در قرآن می فرماید: «بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ»^۴ خداوند کسی است که آسمان ها و زمین را ابداع و ایجاد کرد.»

۱. انبیاء (۲۳)، آیه ۲۲.

۲. تدوین پژوهشکده فرهنگ و معارف، به اهتمام نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه شهید بهشتی،

اسلام و توسعه «مجموعه مقالات»، <http://www.ghadeer.org/Book/514/84253>

۳. طلاق (۶۵)، آیه ۳.

۴. انعام (۶)، آیه ۱۰۱.

«وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ؛ آسمان ها و زمین و

آن چه میان آن دو است در شش روز(دوران)آفریدیم و در خلقت آن ها هیچ رنجی به ما نرسد.»

در قرآن کلمه «یوم» بارها به کار رفته است و در بسیاری از موارد به معنای شبانه روز معمول نیست؛ مثلاً تعبیر از عالم رستاخیز به «یوم القيامة» نشان می دهد که مجموعه رستاخیز که دورانی بسیار طولانی است به عنوان «روز قیامت» شمرده شده است.^۲ در بحث خلقت آسمان ها و زمین نیز، کلمه فوق به معنای «دوره» می باشد. احتمالاً این دوران ششگانه به این ترتیب بوده است:

۱. روزی که همه جهان به صورت توده گازی شکل بود و با گردش به دور خود از هم جدا گردید و کرات را تشکیل داد.

۲. این کرات تدریجاً به صورت توده مذاب و نورانی یا سرد درآمده اند.

۳. روز دیگر منظومه شمسی تشکیل یافت و زمین از خورشید جدا شد.

۴. روز دیگر زمین سرد و آماده حیات گردید.

۵. سپس گیاهان و درختان در زمین آشکار شدند.

۶. سرانجام حیوانات و انسان در روی زمین ظاهر گردید.^۳

نه تنها آفرینش در آغاز با خداست که نگهداری و تدبیر و حفظ آن ها نیز به دست قدرت او است و فیض هستی لحظه به لحظه از آن مبدأ فیاض به آن ها می رسد و اگر لحظه ای رابطه آن ها با او قطع شود، فنا و نیست می شوند. قرآن در این باره می فرماید:

۱. ق (۵۰)، آیه ۳۸.

۲. صادق اصغری لقمجانی، مبانی حفاظت محیط زیست، همان، ص ۶۵.

۳. همان، ص ۶۹.

«إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا؛^۱ خداوند آسمان ها و زمین را نگه می دارد تا از مسیر خود منحرف نشوند و زایل نگردند.»

هدف خداوند تکامل موجودات و در پیشاپیش آن ها انسان و حرکت به سوی اوست که در این مسیر، انسان یعنی گل سر سبد عالم هستی را با برنامه های تکوینی و تشریعی و تعلیم و تربیت انبیاء در مسیر تکامل یاری و مدد می نماید.^۲

۸. وجود نظام محیط و محاطی در عرصه محیط زیست

در عرصه طبیعت و محیط زیست یک نظام محیط و محاطی وجود دارد. اسلام تمام جنبه های انسان، محیط زیست و جهان هستی را در یک ارتباط هماهنگ و موزون در مسیر الهی مورد توجه قرار داده است و بین آن ها ارتباط ایجاد می کند. از این رو، اسلام محیط زیست را به صورت واحدی غیر قابل تجزیه در نظر می گیرد و بین انسان و محیط زیست و جهان هستی، انفصالی قائل نیست و آن ها را مکمل یکدیگر دانسته است. در قرآن مجید آیاتی وجود دارد که در آن ها ذات باری تعالی محیط بر همه اشیاء و امور معرفی شده است:

«وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطًا؛^۳ هر چه در آسمان ها و زمین است، متعلق به خداست و او بر همه چیز احاطه دارد.»

بر این اساس، یک نظام (محیطی و محاطی) در نظام خلقت که محیط زیست بخشی از آن است، مطرح می گردد که به صورت مراتب خاصی در این نظام قابل تبیین است. در بالاترین سطح، خداوند محیط و غیر او محاط به حساب می آیند.

۳. فاطر (۳۵)، آیه ۴۱.

۲. صادق اصغری لقمجانی، مبانی حفاظت محیط زیست، همان، ص ۷۲.

۱. نساء (۴)، آیه ۱۲۶.

این تعبیر قرآنی که خداوند بر همه چیز محیط است، در تبیین مبانی حفاظت محیط زیست اهمیت بالایی دارد، از این جهت که در نهایت مبین این نکته خواهد بود که انسان در احاطه خداوند قرار دارد و باید حضور او را در همه جا درک کند.^۱ این احاطه وجود خداوند و حضور او در همه جا، مستلزم علم او به همه چیز و در همه جا است، آن هم علم حضوری نه علم حصولی.

حاکمیت نیز بعد دیگری از این مسأله است که قرآن در این زمینه نیز آیات مختلفی دارد:

«تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»^۲ پر برکت و زوال است کسی که حکومت جهان هستی از اوست و او بر همه چیز قادر است.

یا در جایی دیگر می فرماید: «وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ»^۳ شما هرگز نمی توانید بر اراده خدا چیره شوید و از حوزه قدرت او در زمین فرار کنید و برای شما جز خدا ولی و یاور نیست.

به هر حال در نظام خلقت، ارتباط انسان با عوامل محیطی دارای ابعاد مختلفی است. در این راستا، موضع انسان بایستی در برابر خالق هستی «تسلیم» و در برابر مخلوقات خداوند «عدل» باشد. در همین زمینه، اسلام مشروعیت استخدام و تسخیر «انسان بر انسان» و «انسان بر طبیعت» را امضاء کرده است که خود مبحث گسترده ای را در بردارد.

۹. هدایت تکوینی عناصر محیط زیست و هدایت تشریعی انسان در عرصه محیط زیست

عالم حیات و زندگی همچون کاروانیست که از جهان عدم به حرکت درآمده است. آغاز این حرکت از ناحیه آفریدگار شروع شد و نخستین جرقه حیات از او پدید آمد و این حرکت تکاملی نیز

۱. صادق اصغری لقمجانی، مبانی حفاظت محیط زیست، همان، ص ۷۴.

۲. ملک (۶۷)، آیه ۱.

۳. عنکبوت (۲۹)، آیه ۲۲.

به سوی اوست؛ بنابراین عالم حیات در مسیر بی انتهایی خود به سوی بی نهایت که ذات خدا است، پیش می رود. هر چند مخلوقات محدودند و محدود هرگز بی نهایت نخواهد شد، ولی سیر او به سوی تکامل نیز متوقف نمی گردد، حتی پس از قیام قیامت، باز این سیر تکاملی ادامه می یابد.

بر این اساس طبیعت همه چیز را با یک قصد طبیعی حرکت می دهد و این قصد و هدف طبیعت، رسانیدن موجودات به نیکی و کمال است به شرطی که موانعی در راه طبیعت قرار نگیرد. حتی آن چه به نظر بد می رسد، مانند پرپر شدن یک گل برای نظام کلی عالم لازم است و باعث خیر بزرگتری می شود. از این رو، در تمام موجودات جهان، نوعی هدایت وجود دارد که از آن تحت عنوان هدایت تکوینی یاد می شود و آن رهبری موجودات توسط پروردگار متعال، زیر پوشش نظام آفرینش است. به عبارت دیگر یک سلسله از فرمان های خداوند به صورت قوانین طبیعی و مافوق طبیعی وجود دارد که بر موجودات مختلف این جهان حکومت می کنند و همه مجبورند در برابر آن زانو بزنند و لحظه ای از این قوانین سرپیچی نکنند و به فرض سرپیچی ممکن است محو و نابود گردند.

در این میان نوع بشر برای رسیدن به تکامل، علاوه بر هدایت تکوینی نیاز به هدایت تشریعی دارد. برای هدایت بشر این کافی نیست که تنها او را مجهز به عقل کند، چون به کمک همین عقل است که بشر به استخدام و بهره کشی از دیگران می پردازد و می خواهد دیگران را استثمار کند. پس طریق دیگری برای کمک به قوه عقل بشر لازم است و آن راه وحی است که خود نوعی تکلم الهی است و خداوند متعال از این طریق، دستوراتی اعتقادی و عملی را به بشر می آموزد که به کار بستن آن ها، وی را در زندگی دنیوی و اخروی رستگار می سازد.^۱

قرآن مجید در سوره نحل می فرماید:

۱. ابراهیم چراغی، محیط زیست و حقوق آن از منظر قرآن، ۴ بعد از ظهر، ۱۸/۳/۱۳۹۴،
<http://www.tadabbor.org/print.aspx?Page=Article&AID=259>

«وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَ مِنْهَا جَائِزٌ وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ»^۱ بر خداست که راه راست و صراط مستقیم را که هیچگونه انحراف و کژی در آن نیست در اختیار بندگان بگذارد. خداوند انسان را برای هدف (ابتلاء و امتحان) و (تکامل) آفریده است.»

مقدمات وصول به این هدف را در وجود او فراهم آورده است و نیروهای لازم را به او بخشیده است که این همان هدایت (تکوینی) است. سپس در اعماق فطرتش عشق پیمودن این راه را قرار داده و از طریق الهامات فطری مسیر را به او نشان داده است و از این نظر هدایت (فطری) نموده و از سوی دیگر رهبران آسمانی و انبیا بزرگ را با تعلیمات و قوانین روشن برای ارائه طریق مبعوث کرد. به وسیله آن ها (هدایت تشریعی) فرموده است و البته تمام این هدایت ها، جنبه عمومی دارد و همه انسان ها را شامل می شود.^۲

۱۰. انسان جانشین خدا در عرصه محیط زیست

بر پایه جهان بینی اسلامی، انسان تنها به واسطه ی خلیفه الهی بر جهان حاکم است. او به عنوان خلیفه خدا در زمین وسیله ی تجلّی اراده خدا است. این که تقوی و عدالت شرایط اولیه است که در اراده و قصد خدا تجلّی یافته اند، انسان ضعیف خلق شده ولی دارای حسن و شعور است و با آن دو در کائنات تصرف می کند و آن ها را به زیر سلطه خود می کشد. خداوند این مواهب را به او داده است تا به واسطه ی آن اسرار خلقت آشکار گردد. خداوند دارای اسماء حسنی و صفات عالیه است. بشر در تمامی آن ها خلیفه و جانشین خدا در زمین است و در تمام شوؤن خویش کارهای خدا را حکایت می کند و مظهر اسماء و صفات حق است. حد بی نهایت کمال و اتم صفات در خداست و به انسان مقداری از آن عطا شده است و این خلافت شامل همه انسان هاست. خداوند در قرآن می فرماید:

۱. نحل (۱۶)، آیه ۹.

۲. صادق اصغری لقمجانی، مبانی حفاظت محیط زیست، همان، ص ۸۳.

«سَخَّرَ لَكُم مَّا فِى السَّمَاوَاتِ وَمَا فِى الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ؛^۱ آن چه در آسمان ها و زمین است همه را مسخر قرار داد.»

و نیز می فرماید:

«وَهُوَ الَّذِى جَعَلَ لَكُمُ خَلَائِفَ وَ رَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَبْلُوكُمْ فِى مَا آتَاكُمْ إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَ إِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ؛^۲ و او کسی است که شما را در زمین قرار داد و بعضی را بر بعضی دیگر برتری

بخشید تا شما را به آن چه در اختیارتان قرار داد، بیازماید، مسلماً پروردگار تو سریع الحساب و آمرزنده مهربان است.»

انسان موجودی است با استعداد فوق العاده که می تواند با استفاده از آن، مصداق کامل خلیفه الله گردد و می تواند با کسب معرفت و تهذیب نفس و رسیدن به کمال به اوج افتخار برسد و از مقام فرشتگان هم فراتر رود. این استعداد با آزادی اراده و اختیار توأم است و انسان آن را با اختیار خویش طی می کند. با قدرت فکر و نیروی اکتشاف و نوآوری که در انسان وجود دارد، از او انتظار می رود که زمین را مطیع خویش سازد و کلیه منابع طبیعی را به کار گیرد تا آن که به هدف نهایی خود برسد و برای تحقق همین هدف است که فرایند خلقت آغاز شده است. تقدیر الهی این بود که انسان که اشرف مخلوقات عالم است، متصف به صفات الهی گردد و متخلق به اخلاق خدایی شود که کسب این فضایل، جز از راه تسلیم و فروتنی و اطاعت خدا میسر نیست.^۳

بنابر آن چه بیان شد اعتقاد به اصولی چون خالق عالم هستی، نظم موجود در طبیعت، تعادل اکولوژیک، هدایت تکوینی عناصر محیط زیست، هدایت تشریعی انسان و مقام خلیفه الهی او در

۱. جائیه (۴۵)، آیه ۱۳.

۲. انعام (۶)، آیه ۱۶۵.

۳. صادق اصغری لقمجانی، مبانی حفاظت محیط زیست، همان، برگرفته از ص ۸۶ ۸۴.

عرصه محیط زیست از ضروریات ارتقاء بینش بشر برای درک ارزش و اهمیت محیط زیست و فراگیری درس مکتب اسلام در راستای حفظ محیط زیست می باشد.

از آن چه بیان شد درمی یابیم، قوانین اسلام قوانین آسمانی است؛ ولیکن بیگانه از شرایط و محیط زندگی انسان و موجودات دیگر وضع نشده است. بلکه اساس احتیاجات و مقتضیات به تناسب مصالح و مفاسد همین زندگی روزمره و موافق با عقل و منطق تنظیم شده است و نمی تواند بی ارتباط با صلاح و فساد حیات مردم باشد.^۱

با توجه به آنچه بیان شد می توان گفت که مبانی حفظ محیط مشتمل بر مبانی قرآنی است که مبانی قرآنی در دو گروه اخلاقی و اعتقادی بررسی شد که از جمله این مبانی عبارت بودند از اینکه خداوند مالک حقیقی محیط زیست، انسان خلیفه خدا در روی زمین، برهان نظم در عرصه محیط زیست نام برد، که این مبانی به عنوان مقدمات مناسبی در راستای حمایت از محیط زیست و منابع طبیعی در اسلام می باشند.

۲- ۲ راهکارها حفاظت از محیط زیست در آموزه های دینی

جهت گیری اسلام در آفرینش انسان این است که خداگونه شود و همه زمینه های لازم اعم از عقل و فطرت به عنوان رسول باطنی در کنار پیامبران به همراه کتاب راهنمای زندگی را در اختیار او گذاشته و از جمله به او سفارش کرده است، امانتی را که به عنوان ابزاری در راستای تکامل او در اختیارش نهاده شده، به خوبی حفظ کند. راهکارهایی در متن دین دیده می شود تا جوامع، در هر سطحی از ایمان به خدا و عامل فرامین و رهنمودهای دینی باشند، بتوانند محیطی نسبتاً سالم داشته باشند و از تجاوز انسان های متخلف جلوگیری کنند. در این قسمت به اقسام راهکارهای اسلام برای حفظ محیط زیست پرداخته می شود.

۱. مرتضی مطهری، اسلام و مقتضیات زمان ۲، ج ۱، چاپ شانزدهم، قم: انتشارات صدرا، ۱۳۷۰، ص ۵۵.

۱-۲-۲. راهکارهای درونی

۲. ارائه آموزه‌های فردی در راستای تبیین و تحکیم باورها

اسلام برای تحقق اهداف خویش، از فرد مخاطب شروع می‌کند، یعنی باید و نبایدهای ایدئولوژیکی‌اش در ابتدا مورد خطاب خود فرد است زیرا باور اسلام این است که اصلاح واقعی از خود فرد شروع می‌شود، لذا مطالبی که در این قسمت آورده می‌شود آموزه‌هایی هستند که وقتی به باور انسانی تبدیل شوند وی را برای حفظ محیط زیست زندگی‌اش ترغیب می‌نماید و به طور اتوماتیک وار در این مسیر قدم برمی‌دارد.

۱. تعدیل غرایز و خواسته‌های انسان

وجود انسان، مجموعه‌ای از یک سلسله غرایز و تمایلات درونی است که زندگی انسان بر آن‌ها استوار است، اگر روزی این تمایلات از انسان گرفته شود، اندیشه حیات از او سلب می‌گردد و سرانجام نسل او به نابودی می‌گراید ولیکن این غرایز در صورتی وسیله سعادت و خوشبختی جامعه انسانی است که در به کار بردن آن‌ها، از هر گونه افراط و تفریط پرهیز شود، به اصطلاح خواسته‌های درونی تعدیل شود و به طرز صحیحی رهبری شود.

خودخواهی یکی از غرایز انسانی است که اگر در آن زیاده‌روی کند و همه چیز را برای خود بخواهد، در این صورت نتیجه‌ای جز بدبختی و گسترش ستم و بی‌عدالتی نخواهد داشت. اسلام با مقررات اخلاقی و تعالیم حیات‌بخش خود، غرایز انسانی را به نحو صحیحی تعدیل می‌کند و او را به عزت‌نفس، مناعت طبع، نیکوکاری و پرهیزگاری دعوت می‌کند و در این راه به سخنرانی‌های بی‌روح اکتفا نمی‌کند بلکه از طریق تعیین پاداش‌های بزرگ و کیفرهای سخت از حرص و آز جلوگیری می‌نماید.^۱

۲. اجتناب از ظلم

۱. صادق اصغری لقمجانی، مبانی حفاظت محیط زیست، همان، ص ۴۴.

«ظلم نزد اهل لغت و بسیاری از دانشمندان عبارت است از نهادن چیزی در غیر جای ویژه آن یا کمتر و یا بیشتر، و یا آن را در وقت و مکان خود انجام ندادن.»^۱

استاد مطهری (رحمه الله علیه) در زمینه مفهوم «ظلم» در قرآن می‌نویسد:

«در اصطلاح قرآن، ظلم اختصاص ندارد به تجاوز فرد یا گروهی به حقوق فرد یا گروه دیگر؛ بلکه شامل ظلم فرد به نفس خود و شامل ظلم یک قوم به نفس خود نیز می‌شود. هر فسق و فجور و هر خروج از مسیر درست انسانیت ظلم است. ظلم در قرآن در حقیقت مفهوم اعمی دارد که هم شامل ظلم به غیر می‌گردد و هم شامل فسق و فجور و کارهای ضد اخلاقی. غالباً مورد استعمال این کلمه مصداق دوم است. آیاتی از قرآن که ظلم به معنی اعم را علت هلاکت یک قوم شمرده، بسیار زیاد است.»^۲

بر اساس قاعده عدالت، باید در رفتارهای خود در ارتباط با محیط زیست از هر گونه ظلم و تعدی به انسان‌های دیگر اعم از نسل موجود و نسل‌های آینده پرهیز کنیم و شکی نیست که هر فعالیتی که به نحوی، آلودگی محیط زیست را به دنبال داشته باشد، از مصادیق بارز ظلم محسوب می‌شود.

۳. اجتناب از ضرررسانی و اتلاف اموال عمومی

برخی از افراد برای بیشتر کردن سود خود، ممکن است اقدام به تخریب محیط زیست نمایند. آلوده ساختن هوا، آب دریاها، رودخانه‌ها و فعالیت‌های تأثیرگذار بر لایه ازن از مصادیق تخریب محیط زیست محسوب می‌شوند و به دنبال آن پیامدهای دیگری چون کوتاه شدن عمر انسان، شیوع بیماری‌ها به‌ویژه بیماری‌های تنفسی، پوستی، از بین رفتن برخی گونه‌های گیاهی و حیوانی را به دنبال خواهد

۱. حسین بن محمد راغب اصفهانی، همان، ج ۲، ص ۱۰۳۱.

۲. محمدحسین طباطبایی، همان، ج ۱۳، ص ۴۶۴.

داشت، طبق قاعده لاضرر، قاعده اتلاف گناهکار بوده و از نظر حکم وضعی نیز ضامن محسوب می شود.^۱

۹. اجتناب از اسراف

اگر چه مصادیق بارز اسراف، کمی بوده و استفاده بیش از حد منابع طبیعی را شامل می شود، با این وجود، تخریب محیط زیست، آلوده نمودن آبها و هوا و سایر مصادیق آلودگی، به سبب این که بهره‌مندی انسان از این منابع را کاهش داده، حکم اسراف را داشته و حرام است.

قرآن کریم در برخی از آموزه های خود باید و نباید را در کنار هم مطرح نموده و به بهره‌مندی از محصول طبیعت امر نموده است و از عدم تعادل در مصرف آن نهی فرموده و اسراف را عامل از دست دادن محبت خداوند دانسته است. «وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ»^۲ و مسرفان را از اهل آتش جهنم معرف نموده است «وَأَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ»^۳ با تأمل در این دسته از آیات می توان قواعد الزامی و حقوقی و احکام تکلیفی حرمت تخریب طبیعت و استفاده ناروای از آن وجوب حفظ محیط زیست را به دست آورد.^۴

۱۰. پرهیز از فساد روی زمین

خداوند متعال ضمن تأکید بر این که نظام هستی بر اساس صلاح آفریده شده است، در موارد متعددی از ایجاد فساد در این نظام نهی می نماید و می فرماید:

۱. سعید فراهانی فرد، «مقاله محیط زیست: مشکلات و راههای برون رفت از منظر اسلام»، ۴ بعد از ظهر،

<http://www.aftabir.com/articles>، ۱۳۹۴/۳/۱۸

۲. اعراف (۷)، آیه ۳۱.

۳. انعام (۶)، آیه ۱۴۱.

۴. مصطفی محقق داماد، همان، ص ۲۷۹.

«وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا»^۱ همچنین مصداق بارز مفسدان در روی زمین را کسانی می‌داند که به تخریب آن می‌پردازند و کشت و نسل را نابود می‌کنند.

«وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ»^۲ و چون برگردد [یا ریاستی یابد] کوشش می‌کند که در زمین فساد نماید و کشت و نسل را نابود سازد، و خداوند تباه‌کاری را دوست ندارد.»

تمام کسانی که به شکل‌های مختلف امکان استفاده از زمین را از بین برده و یا با آلوده کردن هوا، اسراف در مصرف منابع و ... زمینه نابودی نسل‌های آینده را فراهم می‌کنند، مشمول این آیه خواهند شد. در آیه دیگر خداوند متعال، کسانی را که دست به تخریب مظاهر زیبایی خداوند زده و یا شکوه آفرینش را با آلودگی تباه می‌کنند، مورد نکوهش قرار می‌دهد و مشکلات روی زمین را ناشی از اعمال انسان‌های فاسد قلمداد می‌کند.

«ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ»^۳ در خشکی و دریا به سبب اعمال زشتی که مردم به دست خود مرتکب شدند، فساد و تباهی نمودار شده است تا [خدا کیفر] برخی از آنچه را انجام داده‌اند به آنان بچشانند، باشد که [از گناه و طغیان] برگردند.»

لحن شدیدی که در این آیات نسبت به افراد مفسد و تخریب‌گر وارد شده، حاکی از شدت توجهی است که خداوند نسبت به حفظ محیط زیست به عنوان ظرف رشد و تکامل انسان دارد. هدف اصلی از خلقت جهان هستی، خود انسان بوده است و این که او در راه تعالی خود هیچ‌گونه نقصانی نداشته باشد.^۴

۱. اعراف (۷)، آیه ۵۶.

۲. بقره (۲)، آیه ۲۰۵.

۳. روم (۳۰)، آیه ۴۱.

۴. سعید فرهانی فرد، اقتصاد منابع طبیعی از منظر اسلام، همان، برگرفته از صص ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶.

قرآن کریم، تجاوز به حریم طبیعت و ضایع ساختن و تخریب منابع زیستی را اعتداء دانسته است؛ چنانکه می فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْرُمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ»^۱ ضایع مکنید منابع پاکیزه ای که خداوند در اختیار شما قرار داده است و تجاوز نکنید از حدود خویش، چرا که متجاوزین مشمول محبت خداوند نخواهند بود.

برخی از محققان از آیه شریفه نتیجه گرفته اند که از نظر قرآن، بشری که از طریق فساد و تباهی و تجاوز از حدود و مرزها، پیمان الهی را بشکنند و رابطه با خدا را از هم بگسلند و تعادل میان محیط با محاط را بر هم زند از شمول رحمت، محبت و رأفت الهی دور می گردد.^۲ قرآن کریم ضمن شناسایی حق بهره مندی از ارزاق نهفته در زمین از سرکشی در بهره وری از آن نهی نموده است و می فرماید:

«كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَنْ يَحِلِّ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى»^۳ و گفتیم: از خوردنی های پاکیزه [و مطبوع] که روزی شما نمودیم، بخورید و در [مورد] آن از حدود الهی تجاوز نکنید که خشم من بر شما فرود آید، و کسی که خشم من بر او فرود آید، یقیناً هلاک شده است»

با امعان نظر در نهی از طغیان در بهره وری از رزق الهی می توان ممنوعیت و حرمت تخریب محیط زیست و از بین بردن زمینه استفاده ی دیگران را استظهار نمود. بدیهی است کسی که با طغیان خود رزق الهی برای بشر را تخریب نماید، مشمول غضب خداوند می گردد و غضب خداوند موجب سقوط او خواهد شد.

از لسان قرآن کریم در برخورد با متجاوزان به منابع رزق در می یابیم که تجاوز به حریم طبیعت و منابع زیستی آن گناه و جرمی است که خشم و غضب خداوند و سقوط انسان را به همراه دارد. لذا می توان مجازات متناسب با آن را با استناد قواعد حقوقی کیفری اسلامی شناسایی و مقرر نمود. برخی از نویسندگان در این زمینه نوشته اند: «آیات قرآن کریم و اخبار وارده از معصومین (علیهم السلام)،

۱. مائده (۵)، آیه ۸۷

۲. مصطفی محقق داماد، همان، ص ۲۷۹.

۳. طه (۲۰)، آیه ۸۱.

آشکارا اهمیت طبیعت و لزوم حمایت از آن و ضرورت «پاسخ دادن» همه جانبه کیفری و غیر آن را بیان کرده است.^۱ بنابراین تخریب محیط زیست، افساد در زمین، ظلم به نوع بشر و موجودات زنده است و از مصادیق برجسته‌ی ظلم، اثم و جرم است. آلوده سازی آب، خاک، هوا که موجب زیان رسیدن به انسان‌ها و موجودات دیگر می‌شود را باید ظلم و حرام به شمار آورد و مجازات متناسب و روش‌های جبران خسارت را با روش اجتهادی از ادله و منابع فقه، استخراج و ارائه نمود.

۱۱. توجه اسلام به حقوق حیوانات

درباره حقوق حیوانات روایات بسیاری وارد شده است. اسلام در مورد هر موجود زنده بی‌آزار که زیان او به چیزی یا کسی نمی‌رسد، سفارش به احسان کرده است.

امام محمد باقر (علیه السلام) فرمودند: «أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى يُحِبُّ إِبْرَادَ الْكَبِدِ الْحَرَاءِ [الْحَرَّى] وَ مَنْ سَقَى كَبِدًا حَرَاءً [حَرَّى] مِنْ بَهِيمَةٍ وَ غَيْرِهَا أَظْلَهُ اللَّهُ فِي عَرْشِهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ»^۲

خنک کردن جگر گرم و تشنه واجب است و هرکس جگر تشنه‌ی حیوان یا غیر آن را سیراب نماید، خداوند او را در روزی که هیچ سایه‌ای غیر از ظلّ معنوی خدا نیست، در سایه‌ی خود پناه می‌دهد».

همچنین از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است که فرمودند: «مَنْ سَقَى الْمَاءَ فِي مَوْضِعٍ يُوجَدُ فِيهِ الْمَاءُ كَانَ كَمَنْ أَعْتَقَ رَقَبَةً وَ مَنْ سَقَى الْمَاءَ فِي مَوْضِعٍ لَا يُوجَدُ فِيهِ الْمَاءُ كَانَ كَمَنْ أَحْيَا نَفْسًا وَ مَنْ أَحْيَا نَفْسًا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا»^۳ هر که کسی را در جایی که آب یافت شود سیراب کند چنان است،

۱. محیط زیست و حقوق آن از منظر قرآن کریم، ۱۲:۰۰، ۹۳/۹/۳،

rasekhoon.net/article/show/163383.

۲. محمد باقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۹۳، همان، ص ۱۷۰.

۳. حسن بن فضل طبرسی، مکارم الأخلاق، چاپ چهارم، قم: الشریف الرضی، ۱۴۱۲، ص ۱۳۵.

که بنده‌ای آزاد کرده، و هر کس در جایی که آب وجود ندارد بکسی آب دهد چنانست که انسانی را زنده کرده».

حضرت علی علیه السلام فرمود: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: حیوان، شش حق بر صاحبش دارد: «وقتی که پیاده شد، برای او علف بگذارد؛ هر وقت از آبی عبور کرد، درنگ کند و آب را به او نشان دهد؛ به صورتش نزند؛ زیرا که تسبیح پروردگار می گوید؛ پشت او را چون مجلس و مبلمان و جایگاه برای سخنرانی نکنند؛ مگر در راه خدا؛ بیش از توان، بارش نکنند؛ بیش از قدرت و طاقت از او سواری نگیرد و نخواهد».^۱

در مکتب اسلام، درباره دفاع از حیوانات و حمایت آنها نیز قوانین و مقرراتی وضع شده که بیانگر جامعیت این مکتب و مهرآمیز بودن آن است؛ به گونه ای که رعایت آن اخلاق و حقوق و توجه به موجودات زنده و غیرزنده را در هیچ حالی فراموش نکرده است.

در این مکتب، سفارش ها و رفتارهای اعجاب انگیزی درباره ترحم بر جانداران بیان شده است. ترحم بر حیوان موجب پاداش؛ و آزار و اذیتش، باعث عذاب آخرت است؛ به گونه ای که در کتاب های فقه و حدیث، فصل های مفصلی در این زمینه نگارش یافته است. مواردی از آن ها عبارتند از:

۱. بر صاحبان حیوانات لازم است که برای آنها وسایل زندگی و رفاه - مانند مسکن و آب و مواد غذایی - فراهم کنند و بر چهارپایان بیش از اندازه طاقت و توان آنها بار نگذارند و راه نبرند؛ یعنی با توجه به اندازه توان حیوانات از آنها استفاده کنند.

۲. در صورتی که چهارپایان بچه دارند، بر صاحبان آنها لازم است که تمام شیر آنها را ندوشند و به اندازه ای که برای بچه آنها کافی باشد، شیر در پستان باقی بگذارند.

۱. محمد بن علی ابن بابویه، الخصال، ترجمه فهری، ج ۱، چاپ اول، تهران: علمیه اسلامی، بی تا، ص ۳۶۸.

۳. در صورتی که دوشیدن شیر برای حیوان ضرر داشته باشد، نباید شیر آن را بدوشند؛ مستحب است کسی که شیر حیوان را می دوشد، ناخن خود را کوتاه کند تا در موقع دوشیدن، برای حیوان ناراحتی ایجاد نکند.

۴. اگر کسی - در جایی که آب پیدا نمی شود - مقداری آب همراه دارد که اگر با آن وضو بگیرد، حیات یک حیوان بر اثر تشنگی به خطر می افتد، باید آن آب را به حیوان بدهد و آن را از مردن نجات دهد و برای نماز تیمم کند.

۵. مالک زنبور عسل باید امکانات و وسایل رفاهی را برای آن فراهم کند. در زمان برداشتن عسل نیز نباید تمام عسل را برای خودش بر دارد؛ بلکه باید به اندازه احتیاج آن حیوان، عسل در کندو باقی بگذارد؛ هرچند مستحب است که بیشتر از مقدار نیاز زنبور، برایش عسل باقی بگذارد.

۶. آزار رساندن به هر جاندار حرام گوشتی منع شده است؛ چه رسد به قتل؛ مگر حیوان مودی، که براساس برخی روایت ها، آن نیز باید به روشی مناسب از بین برود.

۷. کشتن حلال گوشت جایز نیست؛ مگر برای خوردن؛ آن هم به نحوه خاصی که بیان خواهد شد.

۸. به بند کشیدن حیوانات و شکنجه آنها ممنوع است. همچنین تجاوز به حریم، اموال، بچه ها و تخریب خانه های آنها نیز نهی شده است.

۹. به متجاوز و خائن به حقوق حیوانات، اخطار و وعده عذاب و حسابرسی شدید در قیامت داده اند.

۱۰. کشتن حیوانات در برخی مکان ها و زمان ها (مانند حرم مکه و موسم حج برای محرم) ممنوع است؛ حتی برخی از حیوان های حلال گوشت؛ حتی برای شکننده یک تخم شترمرغ و قاتل یک کک، کفاره معین شده .

۱۱. لزوم تأمین علوفه، آب و سایر نیازمندی های حیوانی که در اختیار دیگری قرار دارد (ودیعه)؛ هرچند مالک حیوان با این کار مخالف باشد (حقوق اساسی)^۱.

موارد بسیار زیادی از آموزه های دین مبین اسلام به رعایت حقوق حیوانات اشاره دارد که خود به عنوان راهکاری در جهت حفظ و حمایت از حیوانات که از جمله محیط زیست به حساب می آیند، می توان استفاده نمود.

۷. آموزه های حج در راستای حفظ محیط زیست

احترام به محیط زیست و انواع گونه های جانوری و گیاهی در مناسک حج و در حرم امن الهی به مسلمانان یادآوری می شود که شکار صید و قطع درختان و گیاهان در حالت احرام از محرمات است و در صورتی که حاجی مرتکب آن شود، باید کفاره بپردازد و نکته قابل توجه این است که کفاره تمام محرمات احرام مبتنی بر تعدد و قصد است؛ در حالی که برای صید حتی در صورت عدم توجه نیز باید کفاره بدهد^۲.

۱۲. رعایت حدود الهی

۱. علی احمدی خواه، حقوق حیوانات در سیره و سخن رسول رحمت، معرفت سال بیست و یکم - شماره ۱۸۲ - بهمن ۱۳۹۱، ۹۷-۱۱۰.

۲. سعید فراهانی فرد، «دولت اسلامی و آرمان حفظ محیط زیست»، دو بعد از ظهر، ۱۳۹۴/۳/۲۴،

رعایت حدود و سنت های الهی و پایبندی به اصول زیست محیطی و زیست انسانی بر پایه‌ی آموزه‌های آسمانی موجب شکوفایی و طراوت محیط زیست و امکان بهره‌مندی حداکثری از طبیعت می‌شود؛ چنانچه پایداری در مسیر مستقیم سبب بهره‌مندی از آب فراوان می‌شود: «وَأَلِّ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقِيَنَّهُمْ مَاءً غَدَقًا»^۱ و اگر [انس و جن] بر طریقه حق پایداری کنند حتماً آنان را از آب فراوانی سیراب خواهیم کرد.»

ایمان و عمل به دستورات الهی موجب برخورداری از نعمت های آسمانی و زمینی می‌شود «وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَاتَ وَالْإِنْجِيلَ وَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكْلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ»^۲ و اگر آنان تورات و انجیل [واقعی] و آنچه را که از سوی پروردگارشان به آنان نازل شده برپا می‌داشتند، بی‌تردید از برکات آسمان و زمین بهره‌مند می‌شدند.»

از آیات شریفه استفاده می‌شود که بین مناسبات انسانی و محیط زیست طبیعی رابطه و نسبت مستقیم برقرار است. همانگونه که مناسبات ناپسند انسان‌ها موجب ظهور فساد در بر و بحر می‌شود. «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ»^۳ و مناسبات اخلاقی انسان‌ها موجب گشایش درهای برکات آسمان و زمین به روی آنان می‌گردد؛ «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ ءَامَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ»^۴ لذا آموزه‌هایی که مشتمل بر رعایت اصول اخلاقی در مناسبات انسانی است نتایج ارزشمندی برای شکوفایی و توسعه‌ی محیط زیست طبیعی به همراه خواهد داشت.

علاوه بر آن در متون دینی برای توسعه بخشیدن عناصر طبیعت، ثواب و پاداش مقرر شده است. چنانکه از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) نقل است که فرمود: «مَنْ سَقَى طَلْحَةً أَوْ سِدْرَةً

۱. جن (۷۲)، آیه ۱۶.

۲. مائده (۵)، آیه ۶۶.

۳. روم (۳۰)، آیه ۴۱.

۴. اعراف (۷)، آیه ۹۶.

فَكَأَنَّمَا سَقَى مُؤْمِنًا مِنْ ظَمٍّ^۱ یعنی آبیاری درخت مانند سیراب کردن مؤمن تشنه، دارای ثواب و پاداش است و ثواب درختکاری، جاری ساختن نهر، کندن چاه برای عمران آبادانی در کنار تعلیم دانش، ساختن مسجد و توریث قرآن و به جای گذاشتن فرزندی که برای انسان، بعد از مرگش، استغفار کند، بعد از موت به انسان بازگشت می نماید.

توسعه فضای سبز، صدقه جاریه برای کسی که درخت می کارد، به شمار آمده است که پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) می فرماید: «مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَغْرِسُ غَرْسًا يَأْكُلُ مِنْهُ إِنْسَانٌ أَوْ دَابَّةٌ أَوْ طَيْرٌ إِلَّا أَنْ يُكْتَبَ لَهُ صَدَقَةٌ»^۲ هر مسلمانی درختی بکارد و یا کشتی کند که از آن انسان، پرنده یا حیوانی بخورد برایش چیزی نیست مگر صدقه. در برخی روایات زندگی بدون هوای پاک و تمیز، آب فراوان و گوارا، زمین حاصل خیز و قابل کشت و زرع، زندگی ناگوار به شمار آمده است.^۳ در نهج الفصاحه از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) آمده است: «إِنْ قَامَتِ السَّاعَةُ وَفِي يَدِ أَحَدِكُمْ فَسِيلَةٌ فَإِنْ اسْتَطَاعَ أَنْ لَا يَقُومَ حَتَّى يَغْرِسَهَا فَلْيَغْرِسْهَا»^۴ اگر قیامت برپا شود و در دست فردی نهالی باشد باید آن را بکارد. و ده ها گزاره ی ایجابی دیگر، که بر ضرورت حفظ محیط زیست و توسعه آن دلالت دارد، علاوه بر گزاره های اثباتی، گزاره های سلبی نیز در متون روایی مشاهده می شود که از آنها ممنوعیت تعدی و تجاوز به محیط زیست استظهار می شود؛ چنانکه از رسول اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) نقل است که فرمودند: «لَا تُقَطِّعُوا الثَّمَارَ فَيَصُبَّ اللَّهُ عَلَيْكُمُ الْعَذَابَ صَبًّا»^۵ درختان را قطع

۱. محمد بن مسعود، تفسیر عیاشی، محقق سید هاشم رسول محلاتی، ج ۲، چاپ اول، تهران: المطبعة العلمیه، ۱۳۸۰، ص ۸۶.

۲. محمدرضا حکیمی و محمد حکیمی و علی حکیمی، همان، ج ۵، ص ۳۱۴.

۳. محمد باقر بن محمد تقی مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۵، چاپ دوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق، ص ۲۳۴.

۴. ابو القاسم پاینده، همان، ص ۲۶۷.

۵. محمد بن حسن حر عاملی، همان، ج ۲، ص ۸۶.

نکنید که خداوند بر شما عذاب می فرستد» از مجموع گزاره های سلبی و ایجابی حداقل باید ها و نبایدهای ارشادی و اخلاقی یا احکام تکلیفی استحباب و کراهت استظهار می شود.

برخی از محققان نوشته اند «قوانین الهی شریعت» وظایف انسان ها را نسبت به نظم طبیعی و محیط زیست، به صراحت معین کرده است. انسان، به موجب احکام شرعی، نه تنها موظف است به انسان های دیگر کمک کند و نیازهای بینوایان را برآورده کند، بلکه علاوه بر آن موظف است از آلوده کردن آب و خاک پرهیز نماید. او نه تنها موظف است به پدر و مادر خود مهربانی کند بلکه باید درخت بکارد و حیوانات را با رأفت و مهربانی تربیت نماید و از آنان حمایت کند و آشیانه آنان را از تباهی و آلودگی حفظ نماید.^۱ خداوند متعال در قرآن کریم به موجودات گوناگون طبیعت سوگند یاد نموده است «وَالَّتَيْنِ وَ الزَّيْتُونِ وَ طُورِ سِينِينَ»، «وَالْفَجْرِ»، «وَالنَّجْمِ»، «وَالطُّورِ»، «وَالضُّحَى»، «وَالذَّارِيَاتِ»، «وَالشَّمْسِ وَ ضُحَاهَا وَ الْقَمَرِ إِذَا تَلَاهَا»، این سوگندها بر جایگاه مهم عناصر طبیعت در نزد خداوند حکایت دارد که باید در حفظ این عناصر کوشید و نام گذاری سوره های قرآن به نام یکی از عناصر طبیعت مانند بقره، رعد، نحل، نور، نمل، عنکبوت، دخان، نجم، جن، فجر، شمس، حدید، لیل، ضحی، قمر، تین، علق، ناس، فلق و بروج بر اهمیت آن عناصر، در فرهنگ قرآنی و ضرورت انس با آنها دلالت دارد.

چگونه می توان عناصر یاد شده را نادیده گرفت و به تخریب و آسیب آفریده هایی مبادرت ورزید، که در نزد خالق و جهان از جایگاه ویژه ای در آفرینش برخوردارند. تنها غفلت از ذات باری تعالی است که موجب تجاوز و تعدی به این عناصر و به هم زدن مناسبات متعادل محیط زیست می گردد. انسانی که به آموزه هایی همچون «منشأ آفرینش موجود زنده، آب است»، «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ»^۲ ایمان دارد و رویش هر گیاه را به وسیله ی آب از ناحیه خداوند متعال می داند، «وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ

۱. مصطفی محقق داماد، همان، ص ۱۸۲.

۲. انبیاء (۲۱)، آیه ۳۰.

السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ^۱ و آن را میراث مشترک انسان ها تلقی می کند و خلقت آن را مانند پدیده‌های طبیعی دیگر به اندازه‌ی معین می داند، «إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ»^۲ و رویش گیاهان در زمین را موزون به شمار می آورد، «وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ»^۳ به خود اجازه نمی دهد که با آلوده سازی عناصر طبیعت تعادل محیط زیست را به هم بزند. باور عمیق به موهبت الهی بودن آب، خاک، هوا، مؤمن را به گرامی داشتن و حرمت نهادن این میراث مشترک انسان ها و موجودات دیگر رهنمون می نماید.

بنابراین خداوند با نهادینه سازی ظرفیت علمی برای انسان در سلطه بر طبیعت و زمین او را خلیفه‌ی خویش در آن قرار داده است تا به آبادانی و عمران آن همت گمارد؛ «وَأَسْتَعْمِرْكُمْ فِيهَا»^۴ و او را به بهره گیری از مواهب و فضل خود در زمین فرا خوانده است. «وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ»^۵ تا به اطراف و اکناف آن قدم بردارد و از روزی آن بهره جوید. «هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ»^۶

انسان جانشین و خلیفه خداوند در استعمار، یعنی عمران و آبادانی زمین است؛ جانشینی و خلافت ایجاب می نماید که او امانت زمین را به نیکویی حفظ نموده و آن را از هر گونه تخریب و فساد مصون نگه دارد و با دانش و علم نسبت به بهره وری و عمران زمین بکوشد و فضای زیست محیطی موجودات دیگر را تضمین نماید و امکان بهره وری همگانی و همیشگی را برای همه ی موجودات در زمین فراهم آورد. ذکر خداوند متعال و یادآوری خلافت و جانشینی او در زمین و درک محیط بودن آن

۱. انعام (۶)، آیه ۹۹.

۲. قمر (۵۴)، آیه ۴۹.

۳. حجر (۱۵)، آیه ۱۹.

۴. هود (۱۱)، آیه ۶۱.

۵. جمعه (۶۲)، آیه ۱۰.

۶. ملک (۶۷)، آیه ۱۵.

ذات مقدس بر همه چیز، «وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ»^۱ رمز بهره‌وری از طبیعت با حفظ تعادل زیستی آن است. تنها انسان‌های عالم به سنت‌های حاکم بر طبیعت و پایبند به تعهدات خویش در خلافت، از آلوده سازی طبیعت و بهره‌وری نادرست از آن اجتناب می‌ورزند و تمامی همت خویش را در حفظ تعادل محیط زیست به کار می‌گیرند و همانگونه که خداوند حفیظ طبیعت و همه موجودات آن است، «إِنَّ رَبِّي عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَفِيزٌ»^۲ خلیفه‌ی او نیز باید منابع و مواهب طبیعی اعم از گیاهان، حیوانات و... را از نابودی، تخریب و تلف شدن حفظ نماید. به تعبیر دیگر زمین، آب، آسمان و همه ی طبیعت ودیعه‌ای الهی است که به دست انسان سپرده شده و برای استفاده‌ی متعادل از آنها پدید آمده‌اند. از این روی انسان مسئول حفظ طبیعت است.

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) بر حرمت نهادن بر زمین تأکید می‌ورزند و آن را به منزله‌ی مادری که انسان از آن ارتزاق می‌نماید معرفی نموده‌اند که از اعمال نیک و بد انسان نیز خبر می‌دهد؛ «تَحْفَظُوا مِنَ الْأَرْضِ فَإِنَّهَا أُمُّكُمْ وَ لَيْسَ فِيهَا أَحَدٌ يَعْمَلُ خَيْرًا أَوْ شَرًّا إِلَّا وَ هِيَ مُخْبِرَةٌ بِهِ»^۳ از جمله اموری که زمین از آن خبر خواهد داد کیفیت بهره‌وری و حفاظت انسان از عناصر و منابع آن است. قانونگذار قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران با استفاده از آموزه‌های قرآن کریم و سنت نبی اکرم (صلی الله علیه و آله) در اصل پنجاهم در زمینه‌ی حفظ محیط زیست مقرر نموده است:

«در جمهوری اسلامی حفظ محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند وظیفه‌ی عمومی تلقی می‌گردد؛ از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند ممنوع است.»^۴

۲. ارائه آموزه‌های تشویقی در راستای تحکیم باورها جهت حفظ محیط زیست

۱. نساء(۴)، آیه ۱۲۶.

۲. هود(۱۱)، آیه ۵۷.

۳. ابوالقاسم پاینده، همان، ص ۳۸۰.

۴. سعید فرهانی فرد، همان، ص ۲۱۶.

اصل اولیه اسلام بر این قرار گرفته که با تربیت انسان، خود او را به نگهداری از محل زندگیش وا دارد و اتفاقاً چنین روش‌هایی در عمل بهتر جواب داده است، لذا ابتدا در قسمت باورهای او مطالبی مطرح کرده و پس از آن برای تکمیل مطلب نوبت به تشویق‌های اسلام در این زمینه می‌رسد به همین دلیل آیات و روایات زیادی با این نگرش وجود دارد که به بعضی از آن‌ها از باب نمونه اشاره می‌شود.

۱. تشویق به نظافت و بهداشت فردی و عمومی

روایات فراوانی درباره‌ی تأکید دین بر نظافت (اعم از نظافت شخصی، منزل و محیط) وارد شده و حتی از نشانه‌های ایمان دانسته شده است، به علاوه خداوند عبادات را نیز با نظافت قرین ساخته است. وضو و غسل که مسلمانان به آن رهنمود شده‌اند به نظافت تعلیل شده است و هنگام رفتن به مساجد سفارش شده است که بهترین لباس خود را بپوشند.^۱

همچنین در روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) آمده است:

«لَا طَيْبُ السُّكْنَى إِلَّا بِثَلَاثِ الْهُوَاءِ الطَّيِّبِ وَالْمَاءِ الْغَزِيرِ الْعَذْبِ وَالْأَرْضِ الْخَوَّارَةِ»^۲

زندگی بدون سه چیز بر انسان گوارا نمی‌باشد: هوای تمیز، آب فراوان و گوارا و زمین حاصلخیز روشن است که موارد فوق از مصادیق بارز محیط زیست سالم و در نتیجه داشتن زندگی بانشاط می‌باشد.

۲. حفظ راه‌ها، آب‌ها و اماکن عمومی

در روایات فراوانی به حفظ راه‌ها، آب‌ها و سایر اماکن عمومی توجه شده و از هر گونه آسیب رساندن به این ثروت‌ها نهی شده است و از کسانی که در این راه تلاش می‌کنند، تمجید شده است. چنانچه بر اساس روایت پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) نقل شده است: «مَنْ أَمَاطَ عَنْ طَرِيقٍ

۱. همان.

۲. حسن بن علی ابن شعبه حرانی، همان، ص ۳۲۰.

الْمُسْلِمِينَ مَا يُؤْذِيهِمْ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ أَجْرَ قِرَاءَةِ أَرْبَعِمِائَةِ آيَةٍ كُلِّ حَرْفٍ مِنْهَا بِعَشْرِ حَسَنَاتٍ الْخَبَرُ^۱ هر کس از راه مسلمانان، چیزی را که باعث رنجش رهگذران است، برطرف کند، خداوند اجر خواندن ۴۰۰ آیه از قرآن را برای او ثبت می کند.»

به همین جهت امام سجاد (علیه السلام) هرگاه کلوخی را در راه می دیدند، پیاده می شدند و آن را از سر راه برمی داشتند.

«عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: لَقَدْ كَانَ عَلَى بَنِي الْحُسَيْنِ ع يَمْرُ عَلَى الْمَدْرَةِ فِي وَسْطِ الطَّرِيقِ فَيَنْزِلُ عَنْ دَابَّتِهِ حَتَّى يُنَحِّيَهَا بِيَدِهِ عَنِ الطَّرِيقِ»^۲

از طرفی آن‌ها که مسیر مردم را آلوده کرده یا مانعی در آن ایجاد می کنند، سرزنش شده اند. رسول گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) فرموده اند:

«ثَلَاثٌ مَلْعُونٌ مَنْ فَعَلَهُنَّ الْمَتَعَوِّظُ فِي ظِلِّ النَّزَالِ وَالْمَانِعُ الْمَاءَ الْمُتَنَابَ وَ سَادُّ الطَّرِيقِ الْمَسْلُوكِ»^۳

سه گروهند که در اثر کار خود مورد لعنت خدا قرار می گیرند:

الف - کسانی که اماکن عمومی، سایبان و محل پیاده شدن مسافران را آلوده می کنند.

ب - کسانی که آب عمومی را غصب می کنند.

ج - کسانی که سد معبر کرده و مانع عبور عابران شوند.»

۱. حسین بن محمد تقی نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، محقق مؤسسة آل البيت (علیهم السلام)، ج ۱۲، قم: مؤسسة آل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۰۸ ق، ص ۳۸۵.

۲. محمد بن الحسن طوسی، الأمالی، قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ ق، ص ۶۷۳.

۳. محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی، الکافی (ط - الإسلامية)، علی اکبر غفاری؛ محمد آخوندی، ج ۲، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ ق، ص ۲۹۲.

در روایت دیگری امام صادق (علیه السلام) از قول پدرانش از پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) نقل می کند:

«نَهَى رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَ سَلَّمَ) أَنْ يُتَغَوَّطَ عَلَى شَفِيرِ بئرٍ مَاءٍ يُسْتَعَذَّبُ مِنْهَا أَوْ نَهْرٍ يُسْتَعَذَّبُ أَوْ تَحْتَ شَجَرَةٍ فِيهَا ثَمَرَتُهَا»^۱ پیامبر از قضای حاجت در کنار چاه آب آشامیدنی، نهر آب و یا زیر درخت میوه نهی کردند. همه این ها بر پاکیزگی محیط زندگی دلالت دارد»

۳. تشویق به درختکاری و زراعت

در روایات زیادی مسلمانان به درخت کاری، زراعت و فعالیت هایی که به نحوی در طراوت و سرسبزی محیط مؤثرند، تشویق شده اند.^۲ از جمله در روایتی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) آمده است:

«مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَغْرِسُ غَرْسًا أَوْ يَزْرَعُ زَرْعًا فَيَأْكُلُ مِنْهُ إِنْسَانٌ أَوْ طَيْرٌ أَوْ بَهِيمَةٌ إِلَّا كَانَتْ لَهُ بِهِ صَدَقَةٌ»^۳ هر مسلمانی بذری بيفشانند یا نهالی بنشانند و از حاصل آن بذر و نهال پرنده ای یا انسانی یا چرنده ای بخورد، برای او صدقه محسوب شود.»

در حدیث معتبر از امام صادق (علیه السلام) منقول است که از شش خصلت است که مومن بعد از مرگش بهره می برد؛ فرزند صالحی که برای او استغفار کند، مصحفی که از او بماند و تلاوت کنند،

۱. محمد بن علی ابن بابویه، الخصال، محقق علی اکبر غفاری، ج ۱، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ ش، ص ۹۷.

۳. سعید فراهانی فرد، همان، ص ۲۱۸.

۳. آقا حسین بروجردی، جامع احادیث الشیعه، محقق جمعی از محققان، ج ۲۳، تهران: انتشارات فرهنگ سبز، ۱۳۸۶ ش، ص ۹۵۸.

چاهی که بکنند، درختی که بکارند، تصدق آبی که جاری کند و سنت نیکی که در میان مردم بگذارد که بعد از مرگ به آن عمل کنند.^۱

احترام به محیط زیست و انواع گونه های گیاهی و جانوری در مناسک حج و در حرم امن الهی به مسلمانان یادآوری می شود. شکار، صید و قطع نمودن درختان و گیاهان در حالت احرام از محرمات محسوب شده و در صورتی که حاجی مرتکب آن شود باید كفاره بپردازد.

۴. تشویق به فرهنگ آینده‌نگری

نهادینه ساختن فرهنگ آینده نگری و خروج از پيله خودنگری در روایات و آموزه های فقهی فراوان به چشم می خورد. روایاتی که انسان ها را به عمران و آبادانی زمین تشویق می کند، تشویق به ارث گذاشتن و به فکر آینده فرزندان بودن؛ تشویق به وقف و صدقات جاریه؛ از این قبیل هستند. به طور طبیعی چنین فرهنگی، تدبیر نسبت به آینده محیط زیست را نیز به همراه دارد.^۲

در روایتی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) تشویق به آینده نگری به خوبی ترسیم شده است. حضرت فرموده اند:

«إِنْ قَامَتِ السَّاعَةُ وَفِي يَدِ أَحَدِكُمُ الْفَسِيلَةُ فَإِنْ اسْتَطَاعَ أَنْ لَا تَقُومَ السَّاعَةُ حَتَّى يَغْرِسَهَا فَلْيَغْرِسْهُ»^۳ هر گاه نهال خرما جهت کاشتن در دستتان بود و قیامت برپا شد، اگر قادر بر کاشت آن تا وقوع قیامت بودید آن را بکارید و آبادی و عمران زمین برای انسان مطلوبیت دارد، گرچه کسی از آن بهره نبرد»

۳- ۲- ۲. راهکارهای بیرونی

۱. محمد باقر مجلسی، حلیۃ المتقین، همان، ص ۳۸۶.

۲. سعید فرهانی فرد، همان، ص ۲۱۹.

۳. حسین محمد تقی نوری، همان، ج ۱۳، ص ۴۶۰.

دین اسلام، مکتبی اجتماعی است و بخش قابل توجهی از تعالیم آن نیز با نگاه کلان و قرار داشتن فرد در اجتماع تشریع شده است. اصولاً مهمترین فلسفه دولت اسلامی و این که پیامبر اسلام خود در اولین فرصت اقدام به تشکیل دولت کردند، احکام اجتماعی اسلام است. در ارتباط با مسأله محیط زیست نیز، خداوند متعال احکام فردی اکتفا نکرده است و برای اینکه این تحقق هدف تضمین بیشتری داشته باشد در قالب احکام اجتماعی نیز راهکارهایی ارائه کرده است.^۱

۱. نهاد امر به معروف و نهی از منکر

آنچه از مذاق شارع قابل استنباط است این که مطلوب او این است که بسیاری از اهداف اجتماعی در وهله اول از طریق خود مردم صورت گیرد ضمانت اجرای آن‌ها نیز خودشان باشند. تأسیس نهاد امر به معروف و نهی از منکر و قرار دادن آن در کنار نماز و روزه و به عنوان یکی از فروع دین، شاهد بر اهتمام بر این فرایند است. در قرآن آیات زیادی درباره این نهاد وجود دارد و روایات نیز نسبت به آن فراوان سخن گفته اند؛ در نتیجه انگیزه فراوان برای انجام این فریضه وجود دارد و حاصل آن، نوعی نظارت عمومی بر چگونگی استفاده از منابع و حفظ محیط را فراهم می‌کند. این که مردم، همدیگر را به حفظ و حمایت از محیط زیست تشویق کنند و نسبت به پایمال شدن حقوق محیط زیست از طرف بی‌توجهان به این مهم، عکس‌العمل بهینه داشته باشند.^۲

۲. وظائف حکومت اسلامی برای حفظ محیط زیست

دولت در نظام اسلامی، دارای جایگاه منیعی است، اختیارات زیادی دارد و در مقابل وظایف سنگینی نیز بردوش اوست. مهمترین اختیار دولت در مسأله مورد بحث، این است که بسیاری از منابع طبیعی در مالکیت و یا تحت نظارت او قرار دارد.

۱. سعید فرهانی فرد، همان، ص ۲۲۰.

۲. سعید فرهانی، همان، ص ۲۲۱.

بعضی از اموال و دارایی‌های موجود در کره زمین، وضعیتی خاص دارد؛ این اموال، دارایی و ثروت عمومی و موهبتی الهی برای همه مردم می‌باشد؛ در اسلام از این دارایی‌ها با عنوان انفال یاد می‌شود. مالکیت این اموال، شخصی نیست، بلکه در اختیار حاکم یا حکومت اسلامی قرار می‌گیرد تا با رعایت مصالح جامعه‌ی اسلامی و مردم مورد استفاده قرار گیرد؛ لذا مالکیت امام و دولت اسلامی در این موارد به لحاظ منافع شخصی حاکم یا گروهی خاص نیست.

انفال در مفهوم وسیع خود، یعنی تمام ثروت‌های طبیعی از قبیل جنگل‌ها و بیشه‌ها و حتی معادن، بنابر قولی و کلیه اراضی آزاد مانند زمین‌های موات و قله‌های کوه‌ها و قعر دره‌ها و ساحل دریاها و اموال منقول و غیرمنقول که مالک ندارند، مانند دارایی‌های بازمانده از شخصی که وارث ندارد و اموالی که مالکان، آن را به هر دلیل رها کرده و رفته باشند و کلیه اموال پادشاهان کفر در سرزمین‌های فتح شده و اشیاء بی‌همتا، نفیس و قیمتی که در میان غنائم باشد.^۱

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز با الهام از تعالیم عالیه اسلام به مسئله انفال و دارایی‌های عمومی توجه نموده است. به موجب اصل ۴۵ قانون اساسی، انفال و ثروت‌های عمومی از قبیل زمین‌های موات یا رها شده، معادن، دریاها، دریاچه‌ها، رودخانه‌ها و سایر آب‌های عمومی، کوه‌ها، دره‌ها، جنگل‌ها، نیزارها، بیشه‌های طبیعی، مراتعی که حریم نیست، ارث بدون وارث و اموال مجهول‌المالک و اموال عمومی که از غاصبین مسترد می‌شود در اختیار حکومت اسلامی است تا بر طبق مصالح عامه نسبت به آنها عمل نماید؛ تفصیل و ترتیب استفاده از هریک را قانون معین می‌کند.^۲

مواد ۲۵ و ۲۶ قانون مدنی نیز بر مالکیت و تصرف دولت بر اموال عمومی بر اساس مصالح عمومی و منافع ملی اشاره دارد. بنابراین انفال در عصر غیبت در اختیار ولی فقیه و حکومت اسلامی قرار می‌گیرد.

۱. سعید فراهانی، همان، ص ۲۲۱.

۲. ابراهیم باطنی، جایگاه حمایت از محیط زیست در آموزه‌های اسلام، ۴ بعد از ظهر، ۱۳۹۴/۳/۱۸.

گیرد تا نحوه صحیح استفاده عموم را از آنها تعیین کند و بهره برداری از آنها را تحت نظم خاصی در آورد؛ از این رو انفال در اختیار حکومت اسلامی است تا بر طبق مصالح عمومی از آن بهره برداری کند.

از سوی دیگر فراهم کردن زمینه رفاه عمومی از وظایف اصلی دولت است با توجه به اینکه داشتن محیط زیست سالم یکی از مؤلفه های برقراری رفاه در جامعه به شمار می رود این اصل را اقتضا می کند؛ تا با هر فعالیتی که به گونه ای، رفاه عمومی را مختل می سازد، برخورد شود؛ اصل ۴۸ قانون اساسی نیز بر مسأله تأکید می کند.^۱

هر سیاست یا فعالیتی که انجام یا ترک آن به مختل شدن نظم جامعه منجر شود؛ ممنوع است. برای مثال با این که بهره برداری از مشترکات و مباحات در نظام اقتصادی اسلام مجاز شمرده شده است، هر گاه بر اثر ازدیاد جمعیت و فراوانی استفاده از این منابع، آن منبع مشترک از بین برود یا آسیب جدی ببندد و در نتیجه، نظام بهره برداری از آن مختل شود، این آزادی مشروع، محدود می شود. در ماده ۴۴ قانون اساسی ضمن برشمردن انواع مالکیت به این نکته اشاره شده است.

بنابر آنچه ذکر گردید؛ دولت جهت برقراری اصول فوق الذکر با رعایت مصلحت و در نظر گرفتن ضمانت اجرای مناسب، باید به قانونگذاری و تحدید آزادی اشخاص پردازد، طبیعی است که محدودیت آزادی افراد نیز باید سنجیده و در حد ضرورت باشد تا زمینه بهره برداری بهینه، مدبرانه و عادلانه از مواهب طبیعی را فراهم سازد.

یکی از محورها در همه فعالیت‌های دولت اجتناب از آلوده‌سازی محیط می‌باشد و در کنار آن نیز مکان‌هایی را مانند گردش‌گاه‌ها، جنگل‌ها و پارک‌ها به منظور تفریح و آسایش مردم اختصاص دهد و آن‌ها را از هر نوع آلودگی حفظ نماید.^۱

جهت دادن صحیح به الگوی مصرفی و پرهیز جدی از اسراف در سطح خرد و کلان یکی از محورهای جدی در مدیریت صحیح منابع زیست محیطی و پرهیز از آلوده‌سازی محیط زیست است، زیرا بیشترین تهدیدی که وجود دارد از ناحیه مصرف‌گرایی است که مانند خوره به سرعت پیکر طبیعت را از بین می‌برد.^۲

پروردگار متعال، طبیعت را رام و مورد تسخیر و بهره‌برداری انسان قرار داده است و می‌فرماید:

«هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ»^۳ اوست که زمین را برای شما رام قرار داد، بنابراین بر اطراف و جوانب آن راه روید و از روزی خدا بخورید، و برانگیختن مردگان و رستاخیز به سوی اوست.»

از این آیه و آیات مشابه آن استفاده می‌شود که انسان در خصوص بهینه‌سازی زمینه عبودیت خود و اجرای فرامین الهی نیازمند شناخت ابعاد مختلف طبیعت و محیط زیست خود و تأثیر آن در جسم و جان خود است و بنا به روایتی در حقیقت محیط زیست انسان یعنی دنیای ناسوتی او مزرعه‌ای خوانده شده است که «إِنَّمَا الدُّنْيَا مَزْرَعَةٌ الْآخِرَةُ»^۴ به درستی دنیا مزرعه آخرت است.»

۱. سعیدفراهانی، همان، ص ۲۲۱.

۲. صادق اصغری لقمجانی، همان، برگرفته از ص ۴۴.

۳. ملک (۶۷)، آیه ۱۵.

۴. حبیب‌الله هاشمی خوئی، منهاج البراغه فی شرح نهج البلاغه، ترجمه حسن حسن‌زاده آملی و محمدباقر کمره‌ای، محقق ابراهیم میانجی، ج ۱۹، چاپ چهارم، تهران: مکتب الاسلامیه، ص ۳۸۵.

نیازمند پرورش و سلامتی است. از این رو پیشوایان دین و رهبران اسلامی همواره پیشگام آن بودند که دنیای زیستی امت ها را از آسیب و فرسایش ایمن نگه دارند.

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) فرمودند:

«مَنْ سَقَى طَلْحَةً أَوْ سِدْرَةً فَكَأَنَّمَا سَقَى مُؤْمِنًا مِنْ ظَمِئٍ»^۱ کسی که درخت بیابانی و درخت مورد استفاده انسان را آب دهد همانند کسی است که انسان مؤمنی را سیراب کرده است.»

و باز فرمودند: «لَا تُقَطُّوا الثَّمَارَ فَيَصُبَّ اللَّهُ عَلَيْكُمُ الْعَذَابَ صَبًّا»^۲ درخت میوه دار را نبرید که عذاب بر شما نازل می شود.»

روایت اول، ترغیب و تشویق به نگهداری منابع طبیعی و جنگل ها است و روایت دوم، نهی از قطع درختان. البته به نظر می رسد این نهی، نهی حکومتی باشد و دستور پیامبر اسلام است که نباید درختان را قطع کنند و نتیجه ی آن را که نزول عذاب الهی است، بیان داشته اند. در این جا به اهم وظایف حکومت اسلامی در قبال محیط زیست اشاره می شود:

۱-۲۰. پی ریزی قوانین زیست محیطی بر پایه اصول و مقررات الهی

۲-۲۰. اجرای قانون مبارزه با مفسدان زمین و مخربان طبیعت در جهت تأمین مصالح عمومی

۳-۲۰. توجه به مسائل محیط زیست و اخلاق زیست محیطی در تعلیم و تربیت اسلامی و فرهنگ سازی زیست.^۳

بهره گیری از افراد شایسته در هرم اداری محیط زیست که با قدرت تمام، توانایی مقابله با مفسدان را داشته باشند.

۱. محمدبن حسن حرعاملی، همان، ج ۱۷، ص ۴۲.

۲. محمد بن یعقوب کلینی، همان، ج ۵، ص ۲۶۴.

۳. صادق اصغری لقمجانی، همان، برگرفته از ص ۴۴.

بنابراین دعوت به حفظ محیط زیست بدون استمداد از یک ریشه مذهبی کم اثر خواهد بود. اسلام با ترغیب به حفظ محیط زیست با راهکارهای درونی و بیرونی در جهت حفظ این میراث گرانبهای الهی که به عنوان امانت به ما سپرده شده است، نقش ارزنده و غیرقابل انکاری ایفا می کند.

نتیجه

محیط زیست، به تمامی محیطی اطلاق می شود که نسل انسان به طور مستقیم و غیرمستقیم به آن وابسته است و زندگی و فعالیت های او در ارتباط با آن قرار دارد. و به زبان ساده محیط زیست عبارت است از «هوا، آب، خاک، گیاه، جنگل، بیشه، مرتع، دریا، دریاچه، رودخانه، چشمه، آبریان، حیوانات، کوه، دشت، جلگه، کویر، شهر و یا ده شامل کوچه، خیابان، ساختمان (اعم از تاریخی و عادی و کارخانه) و غیره».

دانشمندان محیط زیست را به سه بخش تقسیم می کنند، محیط زیست طبیعی، مصنوعی و اجتماعی. اما باید توجه کنیم که این سه بخش همیشه با هم در ارتباط بوده و در عالم واقع، هرگز از هم تفکیک پذیر نیستند.

از حقوق طبیعی همه ی انسان ها، بهره مندی آنان از طبیعت و مواهب آن است. خداوند طبیعت و نعمت های آن را خاص شخص و یا گروه و یا جامعه ای قرار نداده است بلکه حق برای همه انسان ها دانسته است. از جمله عناصر اصلی تشکیل دهنده طبیعت و محیط زیست در قرآن به باد آیت و نشانه ای از آفریدگار، باغ و بوستان و درخت، زمین نعمتی ناشناخته، آب نعمتی آسمانی اشاره شده است. همچنین با بررسی آیات قرآن کریم و روایات معصومان (علیهم السلام)، موارد فراوانی از اهمیت طبیعت و محیط زیست مانند، امانت دار بودن طبیعت در باب اسباب الهی، تسبیح گوی و ذی شعور بودن طبیعت و دعوت قرآن به اندیشیدن درباره طبیعت و درس آموزی از آن به چشم می خورد.

از جمله یافته های مبحث جایگاه محیط زیست در اسلام، توجه اسلام به درختکاری، ایجاد فضای سبز و پاکسازی آب، حقوق حیوانات در راستای حفظ محیط زیست و توجه به محیط زیست به عنوان امانت در دست بشر می باشد.

اسلام برای ترغیب به حفظ محیط زیست به ارائه یک سری مبانی پرداخته، که این مبانی مشتمل بر دو قسم مبانی قرآنی و فقهی است و بعد از تبیین این مبانی، با آموزه های فردی، تشویقی و اجتماعی در

جهت حفظ این میراث گرانبهای الهی که به عنوان امانت به ما سپرده شده است، نقش ارزنده و غیرقابل انکاری ایفا می‌کند. امید می‌رود زمانی برسد که ملت‌ها منابع طبیعی و محیط زیست را عامل‌های بی‌نهایت مهمی در تعیین حیات خود تلقی کنند و از منابع خاک، آب، درخت، سوخت و ... خود آن‌چنان که این منابع لایق آن هستند، مواظبت کنند.

پیشنهاها

۱ - در راستای حفظ تعامل ارتباط حوزه و دانشگاه پیشنهاد می‌شود، مطالب این تحقیق در اختیار دانشجویان رشته محیط زیست قرار بگیرد.

۲ - این تحقیق با توجه به بنیه‌ی علمی سطح دو نگاشته شده است. اما می‌توان به صورت تخصصی راهکارهای حفاظت محیط زیست را بر مبنای قواعد فقهی ارائه داد. لذا این موضوع می‌تواند موضوع خوبی برای علاقمندان به پژوهش در سطح سه باشد.

۳ - پیشنهاد می‌شود خلاصه‌ی این تحقیق در قسمت فرهنگی سطح دو قرار بگیرد تا طلاب بیشتر با مسأله محیط زیست و حفظ آن از دیدگاه اسلامی آشنا شوند.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم ترجمه ناصر مکارم شیرازی
- نهج البلاغه ترجمه فیض الاسلام

کتاب فارسی

۳. ابن عمر، مفضل، توحید مفضل، ترجمه محمدباقر مجلسی، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۹ ش.
۴. محمد بن علی ابن بابویه، الخصال، ترجمه فهری، ج ۱، تهران: علمیه اسلامی، بی تا.
۵. اصغری لقمجانی، صادق، اصول تربیتی زیست محیطی در اسلام، تهران: مرکز نشر سپهر، ۱۳۸۴.
۶. بنان، غلامعلی، محیط زیست انسان و جلوگیری از آلودگی آن، ج ۱، تهران: انجمن ملی حفاظت منابع طبیعی و محیط انسان، ۱۳۵۱.
۷. بهرام سلطانی، کامبیز، مجموعه مباحث و روش های شهر سازی - محیط زیست، ج ۶، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهر سازی و معماری ایران، ۱۳۷۱.
۸. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، چاپ چهارم، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲.
۹. تقی زاده انصاری، مصطفی، حقوق محیط زیست در ایران، تهران: سمت، ۱۳۸۶.
۱۰. -----، حقوق کیفری محیط زیست، تهران: قومس، ۱۳۷۶.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله، اسلام و محیط زیست، تنظیم عباس رحیمیان، چاپ سوم، قم: مرکز نشر، اسراء، ۱۳۸۶.
۱۲. حسینی، فضل الله و محسن عمیقی، اخلاق زیست محیطی در اسلام، تهران: انتشارات استاد مطهری، ۱۳۸۵.
۱۳. حسینی دشتی، مصطفی، معارف و معاریف، ج ۹، ج ۵، قم: دانش، ۱۳۸۹.

۱۴. حسینی شیرازی، محمد، اسلام و محیط زیست، ترجمه حسین اسلامی اردکانی، تهران: یاس زهرا، ۱۳۸۷.

۱۵. خراسانی، نعمت الله، اصغر محمدی فاضل، محیط زیست در تعالیم (فهرست اعلام محیط زیست طبیعی در قرآن کریم)، چاپ دوم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸.

۱۶. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، ج ۳، تهران، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه، ۱۳۷۳.

۱۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن کریم، ترجمه غلامرضا خسروی، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۴.

۱۸. ربانی، محمد، بهره گیری شایسته از محیط زیست با الهام از تعالیم اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست، تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۸.

۱۹. شفیعی مازندرانی، محمد، تاثیر محیط زیست در اسلام، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۶.

۲۰. طباطبایی، محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان، محمدباقر موسوی همدانی، ج ۱ و ج ۱۳ و ج ۱۶، چاپ پنجم، قم: انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴.

۲۱. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الأخلاق، چاپ چهارم، قم: الشریف الرضی، ۱۴۱۲.

۲۲. عرفان منش، مجید و مجید افیونی، آلودگی محیط زیست (آب، خاک، هوا)، اصفهان: انتشارات اردکان، ۱۳۷۹.

۲۳. عسگری اسلام پور، محیط زیست در اسلام، قم: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۹.

۲۴. فراهانی فرد، سعید، اقتصاد منابع طبیعی از منظر اسلام، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۹.

۲۵. قاسمی، ناصر، حقوق کیفری محیط زیست، تهران: انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۸۰.

۲۶. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، ج ۱، چاپ سوم، قم: دارالکتاب، ۱۴۰۴.

۲۷. قوام، میرعظیم، حمایت کیفری از محیط زیست، تهران: انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۵.

۲۸. کلینی، محمد بن یعقوب، گزیده کافی، ترجمه محمد باقر بهبودی، ج ۳، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۳.

۲۹. کیس، الکساندر، مقدمه ای بر حقوق بین الملل محیط زیست، ترجمه محمدحسن حبیبی، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۹.

۳۰. گرین، آون، محیط زیست، ترجمه احمد علیخانی، تهران: انتشارات دوره، ۱۳۷۹.

۳۱. لوبون، گوستاو، تمدن اسلام و عرب، ترجمه محمدتقی فخرگیلانی، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۷۷.

۳۲. مجلسی، محمد باقر، حلیۃ المتقین، چاپ ششم، تهران: یاس بهشت، ۱۳۹۰.

۳۳. محقق داماد، مصطفی، قواعد فقه، تهران: انتشارات نشر علوم اسلامی، ۱۳۷۹.

۳۴. مطهری، مرتضی، اسلام و مقتضیات زمان ۲، ج ۱، چاپ شانزدهم، قم: انتشارات صدرا، ۱۳۷۰.

۳۵. -----، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی، ج ۲، چاپ بیستم، تهران: صدرا، ۱۳۷۳.

۳۶. میلر، جی.تی، زیستن در محیط، ترجمه دکتر مجید مخدوم، چاپ پنجم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

۳۷. نصر، حسین، نیاز به علم مقدس، ترجمه حسن میاننداری، قم: موسسه فرهنگی طه، ۱۳۷۸.

۳۸. نظام الملک، حسن بن علی، سیاست نامه، تهران: اساطیر، ۱۳۸۰.

کتاب عربی

۳۹. ابن ابی الحدید، عبد الحمید، شرح نهج البلاغه، محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۹، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴.

٤٠. ابن بابويه، محمد بن علي، الخصال، محقق علي اكبر غفاري، ج ١، قم: جامعه مدرسين، ١٣٦٢.

٤١. -----، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، چاپ دوم، قم: دار الشريف الرضي للنشر، ١٤٠٦.

٤٢. بروجردی، آقا حسین، جامع أحاديث الشيعة، محقق جمعی از محققان، ج ٢٣، تهران: انتشارات فرهنگ سبز، ١٣٨٦ ش.

٤٣. تقی نوری، حسین بن محمد، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، محقق مؤسسة آل البيت (عليهم السلام)، ج ١٢، قم: مؤسسة آل البيت (عليهم السلام)، ١٤٠٨.

٤٤. حرانی، حسن بن علی ابن شعبه، تحف العقول، علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسين، ١٣٦٣.

٤٥. حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة، ج ٢ و ج ٢٩، قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام، ١٤٠٩.

٤٦. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، چاپ اول، بیروت: الدار الشامیه، ١٤١٢.

٤٧. طوسی، محمد بن الحسن، الأمالی، قم: دار الثقافة، ١٤١٤.

٤٨. عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر عیاشی، محقق سید هاشم رسول محلاتی، ج ٢، چاپ اول، تهران: المطبعة العلمیه، ١٣٨٠.

٤٩. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی، علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ٢ و ج ٤، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ١٤٠٧ ق.

٥٠. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، ج ٧٥، چاپ دوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ١٤٠٣.

٥١. محقق داماد، مصطفی، قواعد فقه، تهران: انتشارات نشر علوم اسلامی، ١٣٧٩.

۵۲. نوری، حسین، مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل، ج ۱۷، چاپ دوم، بیروت: آل البيت الاحیاء التراث، ۱۴۰۸.

۵۳. هاشمی خوئی، حبیب الله، منهاج البراغه فی شرح نهج البلاغه، ترجمه حسن حسن زاده آملی و محمدباقر کمره ای، محقق ابراهیم میانجی، ج ۱۹، چاپ چهارم، تهران: مکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵.

مقالات و سایت ها

۵۴. احمدی خواه، علی، «حقوق حیوانات در سیره و سخن رسول رحمت»، معرفت سال بیست و یکم - شماره ۱۸۲ - بهمن ۱۳۹۱، ۹۷-۱۱۰.

۵۵. آقاخانی، خلیل، «مقاله زمین نعمتی ناشناخته»، روزنامه کیهان، یکشنبه ۲۳ اسفند ۱۳۸۸ - شماره ۱۹۶۰۴.

۵۶. خامنه ای، علی، «پیام به اولین همایش حقوق محیط زیست»، روزنامه ایران، ۱۳۸۲/۳/۲۲.

۵۷. رضایی، محمود، «مقاله درختکاری و باغداری تجلی خلافت الهی»، روزنامه کیهان، پنجشنبه ۲۰ اسفند، ۱۳۸۸ - شماره ۱۹۶۰۲.

۵۸. فراهانی فرد، سعید، «دولت اسلامی و آرمان حفظ محیط زیست»، دو بعداز ظهر، ۱۳۹۴/۳/۲۴، www.confbank.um.ac.ir/modules/conf-display/.../p15.

۵۹. گرجی، ابوالقاسم، «مقاله اسلام و محیط زیست»، مجله نور علم، ش ۴، خرداد ۱۳۶۳.

۶۰. محقق داماد، مصطفی، «مقاله طبیعت و محیط زیست انسان از دیدگاه اسلام»، مجله رهنمون، شماره دوم و سوم پاییز و زمستان، ۱۳۷۱.

۶۱. باطنی، ابراهیم، جایگاه حمایت از محیط زیست در آموزه های اسلام، ۴ بعداز ظهر، ۱۳۹۴/۳/۱۸، <https://www.rasekhoon.net/article/print-59336.aspx>.

۶۲. تدوین پژوهشکده فرهنگ و معارف، به اهتمام نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه شهید بهشتی، «مجموعه مقالات اسلام و توسعه»،

<http://www.ghadeer.org/Book/514/84253>

۶۳. چراغی، ابراهیم، مقاله محیط زیست و حقوق آن از منظر قرآن، ۴ بعدازظهر، ۱۳۹۴/۳/۱۸،

<http://www.tadabbor.org/print.aspx?Page=Article&AID=259>

۶۴. حق پرست، محمدرضا، مقاله انواع آلودگی، ۱۱ صبح، ۱۳۹۴/۳/۱،

www.damavandkooh.com

۶۵. فراهانی فرد، سعید، مقاله محیط زیست: مشکلات و راههای برون رفت از منظر اسلام، ۴

بعدازظهر، ۱۳۹۴/۳/۱۸، **<http://www.aftabir.com/articles>**

۶۶. -----، «دولت اسلامی و آرمان حفظ محیط زیست»، دو بعداز ظهر، ۱۳۹۴/۳/۲۴،

www.confbank.um.ac.ir/modules/conf-display/.../p15

۶۷. «مقاله بحران»، ۱۰ صبح، ۱۳۹۴/۲/۲۹، **<http://fa.wikipedia.org>**

۶۸. «مقاله پیام زمین»، یک بعد از ظهر، ۱۳۹۴/۳/۲۳،

<http://jahromesa.loxblog.com/post/26>

۶۹. «مقاله عوامل آلودگی محیط زیست»، ۸ بعدازظهر، ۱۳۹۴/۳/۱،

<http://www.asemooni.com>

۷۰. «مقاله حفاظت محیط زیست»، ۱۰ صبح، ۱۳۹۴/۲/۲۹،

<http://fa.wikipedia.org>

۷۱. «محیط زیست و حقوق آن از منظر قرآن کریم»، ۱۲ ظهر، ۱۳۹۳/۹/۳،

rasekhoon.net/article/show/163383

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.